

HOOFSTUK 4

ONDERWYS OP HEIDELBERG

Die onderwysstelsel in sowel die ZAR as die Republiek van die Oranje-Vrystaat het op Christelik nasionale beginsels berus. Ten spyte van innerlike woelinge en verskille op onderwysgebied in die ZAR, en veral op Heidelberg, het die onderwys, gesteun deur die drie Nederlandse susterkerke, betekenisvol tot die vorming en skoling van die jeug bygedra. Hiervan getuig T.A. Dönges en K. Bonsma van Heidelberg in April 1918 by die viering van die vyf-en-twintigjarige bestaan van die “Vereniging van Onderwyzers en Onderwyzeressen in Zuid-Afrika” soos volg: “Hoofdzaak was de zonen en dochters van’t land zo spoedig mogelijk toe te rusten met die meest noodzakelike kennis, om op waardige wijze hun plaats te kunnen nemen in Huis, Staat en Kerk. Ook in de Kerk! ‘t Leren zingen van Psalmen en Gezangen vormde dus ook ‘n deel van ‘t onderwijs, evengoed als ‘t zingen van nationale liederen.”¹ Die Britse militêre sukses in Suid-Afrika in 1900 het egter tot die beëindiging van beide Republieke se onderwysstelsels en die instelling van ‘n nuwe onderwysstelsel, geskoei op die Britse model, gelei.

Alhoewel daar geen skooljaarboeke oor skoolaktiwiteite in die vooroorlogse tydperk beskikbaar is nie, bevat die notules van die plaaslike skoolkommissievergaderings heelwat inligting oor die ontwikkeling en standaard van onderwys in die ZAR.²

¹ T.A. Dönges en K. Bonsma, “Het lager onderwijs onder de ZAR”, *Gedenkboek*, April 1918, p. 71.

² A.E.F. Bosman, *Pro Deo et Patria*, p. 28. Die notules van die Plaatselijke Schoolcommissie op Heidelberg tot en met 30 September 1895 is volledig. Toe dié notuleboek vol geword het, het dit oorgeloop in ‘n nuwe boek wat ongelukkig

Die ZAR het sedert sy ontstaan gesukkel om onderwys op 'n vaste grondslag te plaas. President T.F. Burgers, wat in 1872 die leisels in Transvaal oorgeneem het, het met sy Onderwyswet in 1874 wat vir "een Superintendent Generaal van Opvoeding" voorsiening gemaak het, gepoog om die onderwys op 'n vaster grondslag te organiseer.³ In 1876, toe W.J. van Gorkum as die eerste onderwyshoof aangestel is, het daar reeds agt staatsgesubsidieerde skole bestaan. Hiervan het vier skole met 'n leerlingstal van 71, waaronder Heidelberg, vakonderrig slegs in Engels aangebied. Drie skole het leerlinge in Nederlands onderrig terwyl die agtste as 'n dubbelmediumskool onderrig in Engels en Nederlands aangebied het.

Alhoewel hierdie agt skole saam oor 151 leerlinge beskik het, ontstaan die vraag waarom meer as vyftig persent van dié skole onderrig in Engels aangebied het. Dit is hoofsaaklik te wyte aan die Onderwyswet van 1874, wat die keuse van die onderrigmedium aan die ouers oorgelaat het.⁴ Waarom Heidelberg se ouers in daardie stadium Engels verkies het, kon A.E.F. Bosman nie werklik uit die notules van die skoolkommissie op Heidelberg vasstel nie. Uit die notules blyk dit tog dat 'n afname van leerlinggetalle in die dorpskool aan daardie keuse toegeskryf kon word.⁵ Alhoewel die dorpskool se leerlingstal teen Oktober 1874 op 54 te staan gekom het, het hierdie skool in 'n suiwer Engelsmediumskool ontwikkel. Die Engelse invloed is nog verder deur Engelssprekende lede soos John Pagan en Carl Ueckermann, wat op die skoolkommissie gedien het, versterk.⁶

verlore geraak het. Dit het veroorsaak dat die gegewens vanaf 1895 tot 1903 ontbreek.

³ A.A. van der Merwe (red.), *Transvaalse Onderwysdepartement, 1876-1976*, p. 12.

⁴ *Ibid.*, p. 16; E.G. Malherbe, *Education in South Africa, 1652-1922*, p. 255.

⁵ A.E.F. Bosman, *Pro Deo et Patria*, p. 4.

⁶ *Ibid.*, p. 7.

Die stand van onderwys op Heidelberg was tydens die Britse anneksasietydperk van Transvaal (1877-1881), wat in 1880 tot 1881 met die Eerste Vryheidsoorlog beëindig is, nie goed nie. Hierdie tydperk is gekenmerk deur die ontslag van onderwysers, die onbevredigende hantering van die toepassing van tug op leerlinge wat hulle aan ontoelaatbare gedrag skuldig gemaak het, die voortdurende sluiting van die skool as gevolg van die ontslag van onderwysers, dalende getalle en die Engelse notules van skoolkommissievergaderings. Ter wille van een Engelssprekende, ene Goodliffe, wat in die skoolkommissie van sewe lede gedien het, het die notules tot aan die einde van die Eerste Vryheidsoorlog in Engels verskyn. Die skoolkommissie, wat sy laaste vergadering voor die uitbreek van die oorlog op 12 Maart 1880 gehou het, is kort daarna ontbind en die laaste notule is nooit goedgekeur en onderteken nie. Die staatsondersteunde skool op Heidelberg het vir twee jaar, van 1880 tot 1882, ophou bestaan. Die enigste onderwys wat in hierdie tydperk aan die leerlinge op Heidelberg gebied is, was by 'n Engelse privaatskool met 22 leerlinge wat onder ene Dawson se beheer gestaan het.⁷

Na 1881 het die ZAR daadwerklik pogings aangewend om die onderwys meer georganiseerd te laat plaasvind en meer toeganklik vir die jeug te maak. Die aanstelling in 1882 van ds. S.J. du Toit as Superintendent van Onderwys het 'n nuwe tydvak in die onderwys ingelei. Du Toit se uitgangspunt was dat die ouers, en nie die staat nie, vir die onderrig van hulle kinders verantwoordelik was. Daarbenewens moes die onderwys op 'n Christelike grondslag geskied en Nederlands sou die enigste onderrigmedium wees. Du Toit se onderwysbeleid het gou 'n toename in die aantal skole en leerlinge tot gevolg gehad.⁸

⁷ *Ibid.*, pp. 9-16.

⁸ W.J. de Kock (red.), *Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek, I*, "Du Toit, Stephanus Jacobus", p. 280.

Op Heidelberg het die leraar van die Nederduitsch Hervormde Kerk, ds. N.J. van Warmelo, die noodsaaklikheid vir onderwys aan die ongeletterde massa besef en hom vir die oprigting van skole beywer.⁹ Met die aanbreek van die Du Toit-era in 1882 het 'n nuut verkose skoolkommissie onder die voorsitterskap van Van Warmelo die leisels op Heidelberg oorgeneem. Notules is weer in Nederlands geskryf en die gesubsidieerde skool het sy deure heropen. Die gemeenskap het hulle egter weer, soos in die verlede, ten opsigte van onderwysaangeleenthede aan dislojaliteit en halfhartige steun skuldig gemaak. Ten spyte daarvan dat Nederlands voortaan die amptelike taalmedium in die skole was, het Van Warmelo reeds met die ontvangs van 'n nuwe onderwyser in 1886 gesê dat die “dorpsbewoners hunne kinderen meerendeels Engelsch wil laten onderwyzen.” Onderwys op Heidelberg het voor 'n kruispad te staan gekom. Eerstens het die gedagte aan 'n Engelse skool 'n groot groep Heidelbergers nie aangestaan nie. Tweedens het die bestaande Nederlandse staatsondersteunde skool nie groot byval gevind nie. Derdens het die gebrek aan fondse die totstandkoming van 'n dubbelmediumskool verhinder. Die skaarste aan ten volle gekwalifiseerde onderwysers het sake verder bemoeilik. As gevolg van al hierdie woelinge het die skool in 1887 sy deure weer eens gesluit.¹⁰

Om onderwys meer doeltreffend te organiseer, is Transvaal vervolgens in vyftien onderwysdistrikte (nie die amptelike staatsdistrikte van die ZAR nie) verdeel, waarvan Heidelberg een was,¹¹ en teen 1896 was daar al twintig van dié distrikte. Die Heidelbergse onderwysdistrik het van Krugersdorp aan die Wes-Rand tot by Springs aan die Oos-Rand en Heidelberg in die suide gestrek. In dié

⁹ Bep du toit, *Die verhaal van Johanna Brandt*, p. 15.

¹⁰ A.E.F. Bosman, *Pro Deo et Patria*, p. 15-18.

¹¹ A.A. van der Merwe (red.), *Transvaalse Onderwysdepartement, 1876-1976*, p. 20.

groot gebied het ongeveer 35 skole, wat gereeld deur skoolinspekteurs besoek is, onderrig verskaf.¹²

Die ontdekking van goud op die Transvaalse Hoëveld in 1886 het nie net die verskuiwing van die goudmynbedryf vanaf Barberton na die Witwatersrand tot gevolg gehad nie, maar ook 'n toestroming van duisende delwers. Laasgenoemde het tussen 1883 en 1888 gelei tot 'n toename van skole in die Heidelbergse onderwysdistrik: van vier wykskole met 'n totaal van 73 leerlinge tot 21 skole en 675 leerlinge in 1888. In hierdie tyd het daar geen dorpskole in dié distrik tot stand gekom nie. Dieselfde jaar se syfers toon ook 'n toename in die getal leerlinge wat in die wykskole vir laer en middelbare onderwys ingeskryf was. Vir laer onderwys was daar 446 leerlinge en vir middelbare onderwys 61. In daardie jaar het die onderwysdistrik van Heidelberg met die meeste leerlinge in die ZAR gespog. Daar was 'n merkwaardige toename in die leerlingtal in die ZAR: van 872 in Desember 1882 tot 4 375 in 1888.¹³

Die goudkoors het 'n onophoudelike toestroming van mense van verskeie nasionaliteite na die Witwatersrand tot gevolg gehad, wat weer tot ingrypende veranderinge in die ZAR se onderwysbeleid gelei het. Dit was veral die Engelssprekendes wat met hulle optrede die onderwysowerhede voor onvermydelike realiteite te staan gebring het, soos toegewings aan Britse kinders ten opsigte van die taalmedium. Hieraan het die Transvaalse Regering in 1892 voldoen deur goedkeuring aan Engels as onderrigtaal te verleen, op voorwaarde dat die aanleer van Nederlands en die bestudering van die Suid-Afrikaanse

¹² TAB, ZAR 120, Suid-Afrikaanse Republiek onderwys jaarverslag van Superintendent, 1883-1898, verslag 1894, pp. 25-27.

¹³ A.A. van der Merwe (red.), *Transvaalse Onderwysdepartement, 1876-1976*, pp. 20, 22.

geskiedenis besondere aandag moes geniet. 'n Hoër subsidie is aan die betrokke skole toegestaan.¹⁴

Na die beëindiging van die Du Toit-era in 1888 het twee belangrike mylpale aan die begin van die 1890's op Heidelberg gevolg. Eerstens, die voltooiing van die Heidelberg Gouvernement School op erf no. 61 en, tweedens, die instelling van die eerste gradeklas of "een afzonderlijk Infant School" in Julie 1891. Die voorwaarde by die skenking van genoemde erf het uitdruklik bepaal dat Nederlands die medium vir onderrig moes wees. Die skoolgebou het gou te klein geword en die plaaslike skoolkommissie het in Julie 1892 besluit om die bestaande gebou te vergroot.¹⁵ Op 30 Junie 1899 het die plaaslike koerant, *The Heidelberg News*, berig dat die Gouvernement School, of Public School, soos dit in die algemeen bekend gestaan het, nog nie voltooi is nie. Die koerant het voorgestel dat die skool se nuutgestigte orkes met die ingebruikneming van die voltooide gebou luister aan die verrigtinge verleen.¹⁶ Die leerlinge en die skoolkommissie het egter nie die voorreg gehad om die betrekking van die nuwe skoolgebou te beleef nie, aangesien die oorlog voor die voltooiing daarvan uitbreek het.¹⁷

Na Du Toit se vertrek is dr. N. Mansvelt in 1892 as Superintendent van Onderwys aangestel. Onder sy bekwame leiding is die onderwysstelsel meer doeltreffend georganiseer om aan die eise van die tyd te voldoen. In die Onderwyswet van 1892 het Mansvelt erkenning aan die Christelik nasionale beginsels en die aanbied van godsdiensonderrig deur die kerk gegee. Daarna

¹⁴ A.K. Bot, *Honderd jaar onderwys in Transvaal, 1836-1936*, p. 49.

¹⁵ A.E.F. Bosman, *Pro Deo et Patria*, pp. 21,23.

¹⁶ *The Heidelberg News*, "Notes and News, 30.06.1899.

¹⁷ Dr. C.C. Momberg, privaatversameling, gegewens oor die onderwys soos verstrek deur ds. A.J. Louw aan P. Joubert, hoof van die Volksskool op Heidelberg, 20.03.1934, p. 3.

het die wet strenger beheer oor onderwys uitgeoefen en strenger eise ten opsigte van leerplanne en die bekwaamheid van leerkragte gestel. Dié wet het ook 'n duidelike indeling ten opsigte van laer en middelbare onderwys voorgedra. Laer onderwys het op leerlinge in standerds I, II en III betrekking gehad terwyl dié in standerds IV, V en VI middelbare onderwys ontvang het.¹⁸ Om die onderwysorganisasie meer vaartbelyn te maak, het Mansvelt 'n skoolgids vir “Schoolbesturen en Onderwyzers” die lig laat sien. Hierin is onder andere die kwessie van laer en middelbare onderwys, eksamens, roosters, tydsindeling vir die onderrig van vakke, die aanbied van “de geschiedenis des vaderlands” en aardrykskunde aangespreek.¹⁹

Mansvelt het die rol van geskiedenis in die daarstel van 'n nasionaliteitsgevoel so hoog geag dat hy hom daarvoor beywer het om dit deur “grondige en besielende onderwys ... te wek en te versterk.” As 'n verpligte vak op skool het die onderrig van geskiedenis volgens hom die nasionaliteitsgevoel verstewig en die jong geslag geleer om “vas te staan in die uur van gevaar.”²⁰ Wilhelm Mangold meld in sy oorlogsherinneringe van opwinding onder die jongmense van Heidelberg oor die naderende oorlog, die gebulder van die kanonne en die heldedade wat hulle sou verrig.²¹ Hieruit kan die afleiding gemaak word dat die aanbied van geskiedenis tot die versterking van die nasionale bewussyn bygedra het.

¹⁸ A.A. van der Merwe (red.), *Transvaalse Onderwysdepartement, 1876-1976*, pp. 26, 30; W.J. de Kock (red.), *Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek, I*, “Mansveldt, Nicolaas”, p. 524.

¹⁹ A.A. van der Merwe (red.), *Transvaalse Onderwysdepartement, 1876-1976*, pp. 36-37.

²⁰ F.A. van Jaarsveld, “Die Afrikaner en geskiedenis op skool”, in *Historia* 12(3), September 1967, p. 155; F.A. van Jaarsveld, *Afrikanergeskiedskrywing: verlede, hede en toekoms*, p. 154.

²¹ T. van Rensburg (red.), *Wilhelm Mangold – Vir vaderland, vryheid en eer*, p. 18.

Verdere toegewings aan Engelssprekendes het in 1896 met die totstandkoming van staatskole op die geproklameerde goudvelde gevolg. Indien leerlinge slegs Engels magtig was, sou Engels die medium van onderrig wees, op voorwaarde dat Nederlands as vak aangebied word. Indien leerlinge van beide taalgroepe 'n skool bywoon, sou dit as parallelmedium gereken word. Albei taalgroepe sou afsonderlik Nederlands en Engels leer sodat gelykheid vir die twee tale teen standerd vyf bereik is.²² In 1898 het die getal staatskole tot dertien gestyg, met 'n totaal van 1 499 leerlinge en 49 onderwysers. Van die dertien skole het vier slegs in Engels onderrig gegee terwyl onderrig in die oorblywende nege skole in Engels sowel as Nederlands geskied het. Op Nigel, wat in die Heidelbergse onderwysdistrik geval het, het so 'n staatskool met sestig leerlinge en twee onderwysers tot stand gekom.²³ Oor hierdie hele aangeleentheid is 'n volledige verslag in Engels en Frans opgestel en in 1900 na die Paryse Wêreldtentoonstelling gestuur. Die bekende opvoedkundige, E.G. Malherbe, het hierdie verslag in 1925 bestempel as een van die beste opvoedkundige publikasies wat nog in Suid-Afrika die lig gesien het. Vir hierdie voortreflike werk het die ZAR die Grand Prix-toekenning vir beide laer en middelbare onderwys by die Wêreldtentoonstelling ontvang.²⁴ Dönges en Bonsma beskryf hierdie prestasie as "...één van de fraaiste monumenten van de groei van 't Lager Onderwijs onder de ZAR".²⁵

Danksy die meer gestruktureerde onderwysbeleid het die aantal skole en leerlinge aansienlik toegeneem. Onderstaande tabel dui op die groei van laer en middelbare onderwys tussen 1892 en 1895 in die Heidelbergse onderwysdistrik.

²² A.K. Bot, *Honderd jaar onderwys in Transvaal, 1836-1936*, p. 49.

²³ E.G. Malherbe, *Education in South Africa, 1652-1922*, pp. 279-280.

²⁴ *Ibid.*, p. 279, sien voetnoot no. 35; A.K. Bot, *Honderd jaar onderwys in Transvaal, 1836-1936*, p. 54.

²⁵ T.A. Dönges en K. Bonsma, "Het lager onderwijs onder de ZAR", *Gedenkboek*, April 1918, p. 73.

Jaar	Leerlinge: Heidelberg - distrik	Leerl: ZAR	%	LO: Heidel- bergdist	LO: ZAR	%	MO: Heidel- bergdist	MO: ZAR	%
1892	2 232	7 932	28,1	2 084	7 319	28,5	148	613	23,2
1895	1 235	7 303	16,9						
1896	1 842	7 654	24,1	1 681	7 111	23,6	161	543	29,7

Die agtien dorpskole in 1892 het tot twee in 1896 afgeneem weens die totstandkoming van 22 skole op die delwerye. Om dieselfde rede het die wykskole tussen 1892 en 1896 'n daling van 35 tot veertien getoon. Die daling wat die Heidelbergse onderwysdistrik vanaf 1892 tot 1895 ervaar het, asook die styging van 1896, is ook in die syfers van die ZAR vir die ooreenstemmende tydperk merkbaar. Nog 'n tendens wat in die statistieke uitstaan, is dat die meeste leerlinge in die ZAR in die Heidelbergse onderwysdistrik onderrig ontvang het. Ten opsigte van laer onderwys het die Heidelbergdistrik met 'n hoë bywoningsyfer gespog. Alhoewel die persentasie in 1896 'n daling getoon het, het dit geensins afbreuk aan dié prestasie gedoen nie. Ook ten opsigte van die middelbare onderwys was hierdie distrik toonaangewend. Die ZAR se leerlingtal vir dié onderwys het tussen 1892 en 1896 gedaal, maar daarteenoor het die Heidelbergse onderwysdistrik se getalle vir middelbare onderwys 'n verrassende styging getoon waarvoor geen verklaarbare redes te vinde is nie.²⁶

Hierdie prestasies op onderwysgebied het daartoe bygedra dat Heidelberg in die twintigste eeu tot 'n belangrike onderwysentrum ontwikkel het. Intussen het onderrig op Heidelberg na 1892 sy gang gegaan. Om die daaglikse onderrig vir die leerlinge te veraangenaam, het aspekte soos die verskaffing van drinkwater

²⁶ TAB, Staatsekretaris, 8482, Verslagen van den staat van het onderwys, 1896, III, Oversight van het aantal dorps- en wijksscholen en van de scholen op de delverijen; A.A. van der Merwe (red.), *Transvaalse Onderwysdepartement, 1876-1976*, p. 31.

en afsonderlike privaatgeriewe vir seuns en dogters aandag geniet. Ook het die skenking van 'n aardbol vir die aanbied van aardrykskunde en die aankoop van 'n klok van ongeveer 35 cm wat op 'n stellasië aangebring is, gehalte onderwys bevorder.²⁷

Terwyl die bouwerk aan die vergroting van die Gouvernement School stadig gevorder het, het die leerlingstal tussen 1892 en 1894 geen styging getoon nie. 'n Ondersoek het gevolg en 'n verslag is uitgereik waarin verskeie redes vir hierdie tendens aangetoon is. Onder andere is daar bevind dat 35 uit die 85 ouers wat ondervra is, die kwessie van te min Engels op skool as rede voorgehou het. Die skoolkommissie, gebind aan die voorwaarde ten opsigte van die skenking van erf no. 61, kon nie 'n besluit in hierdie verband neem nie. 'n Lid van die skoolkommissie, P.R. Viljoen, wat tydens die Anglo-Boereoorlog as veggeneraal vir Heidelberg sou diens doen, het vir die tweede keer in 'n kort tydjie gedreig om sy kinders aan die einde van die kwartaal uit te skool te haal indien hulle nie meer Engels geleer word nie.²⁸ Viljoen het sy dreigement waarskynlik nie uitgevoer nie.

In 1894 het onderwys op Heidelberg volgens Bosman by 'n waterskeiding gekom wat in 1903 op die stigting van die Volksskool met Nederlands as taalmedium uitgeloop het. Op 'n vergadering van die skoolkommissie op 1 November 1894 het J.C. Kriegler hom sterk uitgespreek vir 'n "deegelyke onderwyser als Hoofd van deeze school, die respect inboezemen zal, niet alleen bij het Hollandsch sprekende maar ook by het Engelsch sprekende bevolking, en dat er dan geen gevaar is waarom deeze school niet vooruit zal gaan". Duidelike riglyne is neergelê vir die kwalifikasies en persoonlikhede van onderwysers en die gehalte van werk wat van hulle verwag is. Dönges is vervolgens as hoof van die

²⁷ A.E.F. Bosman, *Pro Deo et Patria*, p. 23.

²⁸ *Ibid.*, pp. 23-25.

gesubsidieerde skool aangestel en het sy dienstermyn op 21 Januarie 1895 begin.²⁹

Dönges het die tweetaligheidskwessie waarmee Heidelberg soveel probleme ondervind het, onmiddellik aangepak deur eerstens die skoolure met 'n halfuur te verleng vir die onderrig van Engels. Dit het tot algemene tevredenheid gelei, en eerlank het die skool se leerlingtal van sestig tot sewentig vermeerder.³⁰ In Mei 1895 het die Departement van Onderwys toestemming gegee vir die instelling van 'n spesiale klas vir Engelssprekendes by die skool. Hierdie gedagte het nie groot byval by die Engelssprekendes gevind nie. Aangesien slegs ses kinders belanggestel het, is dit laat vaar. Alhoewel die poging nie suksesvol was nie, het die skoolkommissie tog daardeur geslaag om moontlike beswaardes voor te spring.³¹

In Desember 1897 het die dorpskool op Heidelberg 119 geregistreerde leerlinge gehad, terwyl 106 kinders werklik skool bygewoon het. Laer onderwys is vir 83 leerlinge en middelbare onderwys vir 23 leerlinge aangebied. Vir die eerste keer het die dorpskool standerdsesleerlinge gehad. Die skoolinspekteur het die skool in Desember 1897 besoek. In sy verslag het hy probleemareas ten opsigte van die onderrig in taal, geskiedenis en skrif geïdentifiseer en voorgestel dat die leerlinge in die laer standerds minder huiswerk kry.³² In die Engelse afdeling van die dorpskool het veertien leerlinge laer onderwys ontvang.³³ Uit die inspeksieverslae blyk dit ook dat ongeveer twintig eenmanskole in die wyke

²⁹ *Ibid.*, pp. 28-30.

³⁰ *Ibid.*, p. 30. Bosman verwys na die notule van die plaaslike skoolkommissies, p. 239.

³¹ *Ibid.*, p. 30.

³² TAB, ZAR 126, Suid-Afrikaanse Republiek onderwys skoolinspeksieverslae, 1897, inspeksieverslag Desember 1897, pp. 39-42.

³³ *Ibid.*, inspeksieverslag 11 06 1897, p. 30.

Kliprivier, Zuikerboschrand, Hooggeveldt en Roodekoppen tot stand gekom het.³⁴

Teen 1898 het die meeste van die Transvaalse burgers negatief tenoor die Nederlandse invloed in die onderwys begin voel. Gevolglik is daar voorkeur gegee aan onderwysers uit die Kaapkolonie, met wie die Transvalers hulle meer as met die Nederlandse leerkrigte vereenselwig het. Onderwysers uit die Kaapkolonie het hulle skoolonderrig oorwegend in Engels ontvang. Hulle het Nederlands op skool aangeleer terwyl Afrikaans hulle spreektaal was. Vakonderrig in Nederlands het hulle baie hoofbrekens besorg. Baie Transvalers was ten gunste van meer onderrig van Engels op skool. Dit is dus begryplik dat 'n gedeelte van die Transvaalse bevolking, wat anti-Nederlander, pro-Kapenaar en ook pro-Engels was, eerder aanklank by die Kaapse as die Nederlandse onderwysers gevind het.³⁵ Op Heidelberg was Dönges so 'n Kaapse aanstelling as hoof van die staatsondersteunde skool. Talle mense het hom spoedig as 'n toegewyde leerkrig gerespekteer.³⁶

Die politieke onrus in die ZAR het na die mislukte Jamesoninval in Januarie 1896 groter geword. Spanning is op alle vlakke van die samelewing beleef. Selfs die leerlinge op skoolvlak het dit nie vrygespring nie. 'n Inwoner van Heidelberg, J.H.F. Schraader, wat in hierdie tyd 'n leerling aan die skool was, skryf jare later dat daar reeds met die presidentsverkiesing in 1898 spanning onder die leerlinge geheers het oor wie Kruger en wie Joubert ondersteun het. Toe gerugte van

³⁴ TAB, ZAR 125, Suid-Afrikaanse Republiek onderwys skoolinspeksieverslae, 1896, inspeksieverslag Desember 1896, pp. 299-300; ZAR 126, Suid-Afrikaanse Republiek onderwys skoolinspeksieverslae, 1897, inspeksieverslae Junie 1897, pp. 4-5 en Desember 1897, pp. 4-5.

³⁵ A.K. Bot, *Honderd jaar onderwys in Transvaal, 1836-1936*, pp. 51-52.

³⁶ C.J. Beyers (red.), *Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek, IV*, "Dönges, Theodor Amadeus Heinrich", p. 141.

oorlog al hoe meer die rondte begin doen het, het Miss Stuart, een van hulle onderwyseresse, die leerlinge op 'n dag gevra om te bid dat oorlog nie sou uitbreek nie. Sy het hulle daarop gewys dat so 'n oorlog net “vreeslike ellende” tot gevolg sou hê. Die leerlinge wat, soos gewoonlik, anders oor sake gedink het, het nie verstaan wat sy bedoel nie. Hulle het haar as 'n Britsgesinde beskou, aangesien die Boere Engelssprekendes met dié benaming getipeer het.³⁷

Op 27 September 1899 het die Kommandant-generaal van die ZAR bevele vir die oproep en vertrek van burgers na die verskillende fronte uitgereik. Die mobilisasie van 60% van die Republieke se dienspligtige burgers het op 28 September 1899 begin.³⁸ Die Uitvoerende Raad – waarby Mansvelt teenwoordig was – het op 3 Oktober reëlins ten opsigte van die onderwys getref. In die lig van die krisis waarin die land verkeer het, het die vergadering besluit om “alle beskikbare krachten voor den krijgsdienst, den wachtdienst of de verpleging van zieken en gewonden beschikbaar te houden”. Die Uitvoerende Raad het verder geoordeel “dat de meeste leerlingen op de eene of ander wijze tot ‘s lands of huiselijke diensten gebruikt zullen kunnen worden en bovendien weinig tot het ontvangen van geregeld onderwijs gestemd zullen zijn of in de tegenwoordige tijdsomstandigheden ter school zullen komen”. Hieruit het die onvermydelike besluit gevloei om eerstens alle staatskole en tweedens alle gesubsidieerde skole te sluit, “tenzij het personeel van zulke scholen op generlei wijze tot ‘s lands diensten benodigd mochten zijn en de ouders der leerlingen mochten wenschen de school te zien voortzette,” en, dertens, van 1 Oktober 1899 af geen subsidie meer aan onderwys te betaal nie. Ten opsigte van die betaling van salarisse aan onderwysers het die vergadering besluit om eerstens met die

³⁷ Dr. C.C. Momberg, privaatversameling, brief J.H.F. Schraader aan dr. A.E.F. Bosman oor die halfeeufesvierings van die Volksskool Heidelberg, 12.10 1953, pp. 2-3.

³⁸ J.H. Breytenbach, *Die geskiedenis van die Tweede Vryheidsoorlog in Suid-Afrika, 1899-1902, I*, p. 132.

besoldiging van alle leerkragte, net soos staatsamptenare wat deur die staat aangestel en betaal is, voort te gaan. Tweedens sou daar aan diegene wat aan gesubsidieerde skole verbonde was, in dieselfde tydperk vasgestelde maandelikse toelaes betaal word.³⁹

Op Heidelberg het Dönges, hoof van die dorpskool, aan dié besluit gehoor gegee deur die skool te sluit en as gewone burger saam met die Heidelbergkommando na die front te vertrek. Op die slagveld, waar hy spoedig tot veldkornet bevorder sou word, sou hy hom onderskei.⁴⁰ Baie van die Nederlandse onderwysers het die wapen teen Brittanje opgeneem om die ZAR teen wat hulle as Britse aggressie gesien het, te verdedig. Sommiges het tydens die oorlog die hoogste prys vir hulle nuwe vaderland betaal terwyl ander as krygsgevangenes in die kampe die jongeres onderrig het.⁴¹

Onderwys aan leerlinge in Heidelberg het nie onmiddellik tot stilstand gekom toe die oorlog in Oktober 1899 uitbreek het nie. Volgens ds. A.J. Louw het sommige van die onderwyseresse wat op Heidelberg agtergebly het, tog 'n tyd lank probeer om die leerlinge te onderrig.⁴² Die skoolkommissie van die skool by Vlakfontein, wyk Roodekoppen, wat almal militêre diens op die Natalse front verrig het, het op 28 Desember 1899 vanaf Colenso 'n skrywe in verband met hulle kinders se onderrig aan assistent-generaal Louis Botha en die offisiere van die kommando's daar gerig. "Aangesien alle scholen in de ZAR toegelaten zijn in

³⁹ TAB, Staatsekretaris, 8074, Uitvoerende Raadsbesluit art. 908, 03.10.1899, pp. 15-16.

⁴⁰ C.J. Beyers (hoofred.), *Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek, IV*, "Dönges, Theodor Amadeus Heidrich", p. 141.

⁴¹ A.K. Bot, *Honderd jaar onderwys in Transvaal, 1836-1936*, p. 54.

⁴² Dr. C.C. Momberg, privaatversameling, gegewens oor onderwys soos deur ds. A.J. Louw verstrek aan P. Joubert, hoof van Volksskool Heidelberg, 20.03.1934, p. 2.

dezen tijd aan te gaan en er velen onderwijzers zijn”, versoek hulle dat die nodige verlof aan die hoof van die skool, D.C. Cronjé, toegestaan word om die skool op Vlakfontein te heropen, aangesien “de kinderen verwaarlosen, vooral de Kleinere. De ouders verlangen dit zeer”.⁴³

Veldkornet Willem Pretorius het in die afwesigheid van kmdt. S.B. Buys hierdie aangeleentheid as waarnemende kommandant met Botha bespreek. Botha het die skoolkommissie se versoek dat Cronjé moes terugkeer huis toe om die skool te heropen, toegestaan. Verlof daarvoor kon verkry word mits die veldkornet wat die verlof moes toestaan, geen beswaar daarteen gehad het nie. Pretorius het aan veldkornet P. van der Westhuizen van wyk Roodekoppes aanbeveel dat die nodige verlof aan Cronjé toegestaan word.⁴⁴ Op 3 Januarie 1900 is Cronjé se aansoek om verlof goedgekeur en hy kon terugkeer om die skool te heropen.⁴⁵ Twintig dae later het hy ‘n verklaring onderteken waarin hy die Departement van Onderwys onder meer van die heropening van die skool by Vlakfontein met 22 leerlinge in kennis stel.⁴⁶

Die verlof wat aan Cronjé toegestaan is, het spoedig verstryk. Ingevolge die Krygswet van 1898 het die veldkornet van wyk Roodekoppes Cronjé weer vir krygsdiens opgeroep. Aangesien hy nie daaraan gehoor gegee het nie, het die Veldkornet hom met £3 en drie dae gevangenisstraf beboet. Op 16 Maart het hy opdrag ontvang om voor landdros F.D.J. Wepener in Heidelberg te verskyn. Hieraan het hy ook nie gehoor gegee nie. As rede het hy die volgende stukke

⁴³ TAB, Staatsekretaris, 8408, 1900, korrespondensie aan die kantoor van die Kommandant-generaal, C.R. 3453/100, brief skoolkommissie Vlakfontein Colenso aan Kommandant-generaal Colenso, 28.12.1899, p. 56.

⁴⁴ *Ibid.*, brief W. Pretorius aan veldkornet Roodekoppes, 03.01.1900, p. 57.

⁴⁵ *Ibid.*, brief vk. P. van der Westhuizen, Colenso aan W. Pretorius, 03.01.1900, p. 57.

⁴⁶ *Ibid.*, verklaring D.C. Cronjé hoof van skool te Vlakfontein, 23.01.1900, p. 59.

voorgelê: 'n brief van die skoolkommissie; 'n brief van die waarnemende kommandant in Heidelberg; 'n verlofbrief van die veldkornet van wyk Roodekoppen (dit moet die verlofbrief wees wat Van der Westhuizen op 3 Januarie onderteken het) en 'n eie verklaring. In die lig van van die Krygswet het Wepener die saak op 20 Maart na kommandant-generaal P.J. Joubert verwys.⁴⁷ Aangesien die hele aangeleentheid volgens die Krygswet buite orde was, het die landdroskantoor dit op 23 Maart aan die Kommandant-generaal vir beslissing voorgelê.⁴⁸ Laasgenoemde is egter op 27 Maart oorlede en die departement van die Kommandant-generaal het bekend gemaak dat geen burger as gevolg van die omstandighede waaronder die land verkeer, van krygsdiens vrygestel sou word nie.⁴⁹ Alhoewel landsomstandighede hierdie besluit genoodsaak het, was daar darem effense kontinuïteit in een skool vir 'n paar maande.

Die onderwysadministrasie van die ZAR het in werklikheid met die uitbreek van die oorlog in Oktober 1899 tot stilstand gekom. Die goeie werk wat in 'n betreklike kort tydperk gedoen is, kon nie voortgaan nie omdat die meeste onderwysers op die slagveld was. Wat die Britse militêre owerhede en ander instansies ook al van die ZAR se onderwysbeleid gedink het, kon niemand die Onderwysdepartement se pogings om onderwys van hoë gehalte aan die jeug te verskaf, misken nie. In die skole wat hierna in die konsentrasiekampe tot stand gekom het, het die Britse onderwyshoofde dit beoog om die leerlinge se ervaringsveld met die aanleer van nuwe vaardighede te verbreed.

⁴⁷ *Ibid.*, notule en uitspraak van Landdroshof te Heidelberg i.s. Cronjé se verlof, 20.03.1900, p. 55.

⁴⁸ *Ibid.*, brief Landdroskantoor Heidelberg aan Kommandant-generaal Glencoe, 23.03.1900, p. 54.

⁴⁹ *Ibid.*, brief dr. N. Mansvelt, Superintendent van Onderwys aan Staatsekretaris B, 11.04.1900, p. 51.

Die val van die Republikeinse hoofstede voor die middel van 1900 het die Britse militêre owerhede met 'n magdom probleme wat onmiddellike optrede vereis het, gelaat. Aanvanklik het dié owerhede nie die nodige aandag aan onderwys geskenk nie, aangesien militêre optrede voorrang sou geniet.⁵⁰ Om hulle verantwoordelikheid ten opsigte van onderwys na te kom, moes die Britse Distrikskommisaris tot Oktober 1900 onderwysaangeleenthede in die verowerde gebiede behartig.⁵¹ Hulle het egter min aandag daaraan gegee.

Die Britse militêre owerhede het besef dat onderwys daadwerklike aandag moes geniet. Eerstens moes hulle 'n geskikte persoon met 'n deeglike kennis van onderwysaangeleenthede vind. Die Engelse Administrasie kon nie 'n beter pedagoog as E.B. Sargant vind nie. Sargant, 'n toegewyde opvoedkundige, was besonder kundig oor die onderwysstelsels in die Britse kolonies. Gewapen met hierdie kennis, kon hy sy stempel op die onderwys in die sogenaamde “new Colonies”, Transvaal en die Oranjerivierkolonie (Vrystaat), afdruk. Na sy aankoms op 6 November 1900 in Kaapstad het hy hom onmiddellik noordwaarts begeef om hom te vergewis van die toestand waarin die onderwys verkeer. Tydens sy besoek aan Transvaal het hy bevind dat die Britse militêre owerhede weinig aandag aan die haglike toestand van die onderwys geskenk het.⁵² Hy het ook bevind dat sake verder bemoeilik is daardeur dat klein privaatskole reeds in sommige konsentrasiekampe onderrig verskaf het. Hierdie skole is danksy lae skoolgeld en steun uit Holland aan die gang gehou, terwyl die onderrig op die ou Republikeinse onderwysbeleid gegrond was.⁵³ Geen inligting is beskikbaar om te

⁵⁰ A.K. Bot, *Honderd jaar onderwys in Transvaal, 1836-1936*, p. 55.

⁵¹ F.C. Symington, “Die konsentrasiekampskole in die Transvaal en Oranje Vrystaat”, in *Historiese Studies*, 5(1), Maart 1944, p. 7.

⁵² J. Chris Coetzee, *Onderwys in Transvaal, 1838-1937*, p. 72; A.K. Bot, *Honderd jaar onderwys in Transvaal, 1836-1936*, p. 55.

⁵³ J. Chris Coetzee, *Onderwys in Transvaal, 1838-1937*, p. 72.

bevestig of 'n soortgelyke privaatskool ook in die Heidelbergse kamp tot stand gekom het nie.

Sargant het by die Groenpuntkampskool tydens sy tweede besoek aan Kaapstad aangedoen Die sukses wat hier met tweetalige onderrig behaal is, het hom oortuig om ook in die “new Colonies” kampskole tot stand te bring.⁵⁴ Hy het sy gedagtes oor die kampskole treffend in sy verslag aan genl.maj. J.G. Maxwell, militêre goewerneur in Pretoria, beskryf: “The institution of burgher camps, into which were collected almost the entire rural population of the Transvaal, offered a chance for education which could only have presented itself in connection with the singular developments of the present war”.⁵⁵ Nadat hy 'n kampskool by Norvalspont suksesvol opgerig het, het hy met die vestiging van hierdie skole in die Oranjerivierkolonie (Vrystaat) voortgegaan.⁵⁶ Eers in Julie 1901 kon hy, as die Direkteur van Onderwys vir beide gebiede, sy volle aandag aan die onderwys in Transvaal skenk.⁵⁷

Kampskole het reeds voor Julie 1901 in Transvaal bestaan. Die redes vir hul ontstaan kan kortliks soos volg saamgevat word: Eerstens, uit 'n humanitêre oogpunt het die Britte die belangrikheid van skoolonderrig aan die Boerekinders nie uit die oog verloor nie. Deur onderrig aan leerlinge te verskaf wat reeds byna agtien maande die gemis daarvan ervaar het, kon hulle baie mense ten gunste van die Britse saak en standpunt beïnvloed.⁵⁸ Tweedens het Sargant dit aan Maxwell in Pretoria gestel dat leerlinge op plase ver van die spoorlyn nog nooit

⁵⁴ A.K. Bot, *Honderd jaar onderwys in Transvaal, 1836-1936*, pp. 56-57.

⁵⁵ TAB, Britse Blouboeke, Cd. 819, Reports on schools in Burgher Camps from Director of Education, 27.04.1901, p. 170.

⁵⁶ A.K. Bot, *Honderd jaar onderwys in Transvaal, 1836-1936*, p. 57.

⁵⁷ J. Chris Coetzee, *Onderwys in Transvaal, 1838-1937*, p. 73.

⁵⁸ F.C. Symington, “Die konsentrasiekampskele in die Transvaal en Oranje Vrystaat”, in *Historiese Studies*, 5(1), Maart 1944, p. 12.

volgehoue of deurlopende onderwys ontvang het nie. Dieselfde het vir leerlinge in die distrikte aangrensend aan die groot sentra tydens ploeg-, plant- en oestyd gegeld, wanneer skoolbywoning met ongeveer 18% gedaal het.⁵⁹ Dié tendens is ook tydens inspeksies in die tydperk van die ZAR in die dorpskool op Heidelberg deur die skoolinspekteurs in hulle verslae vermeld. Tydens inspeksie op 24 Junie 1896 het vier leerlinge uit 'n totaal van 121 nie skool bygewoon nie omdat hulle arbeid op die plase moes verrig.⁶⁰ Dertens is die instelling van kampskole verhaas deur versoeke van die militêre owerhede, distrikskommissarisse en kampsuperintendente, asook die uitdruklike begeerte van baie ouers wat die nodige onderrig vir hulle kinders verlang het.⁶¹ Vierdens, volgens die politie-ideologiese standpunte van die Britse imperialiste moes daar deur die onderrig van die kampkinders 'n poging aangewend word om die Britse taal en kultuur in die “new Colonies” te red en uit te bou. Engels as die oorheersende taal in die daaglikse onderrig in die kampskole sou die anglisasie van die Afrikaners en hul assimilasie in die Britse kultuur bewerkstellig, wat uiteindelik vrede tussen die twee blanke rasse teweeg sou bring.⁶² Deur slegs in Engels onderrig te verskaf, wou die owerhede verseker dat hulle hierdie doelwit in die kortste moontlike tyd bereik. Talle ouers in Heidelberg wat onderrig deur medium van Engels sterk voorgestaan het, sou laasgenoemde heelhartig ondersteun.

Om kamponderwys in Transvaal so gou moontlik te laat begin, het die Direkteur van Onderwys op 13 Maart 1901 by wyse van 'n telegram, gerig aan alle

⁵⁹ TAB, Britse Blouboeke, Cd 819, Report on schools in Burgher Camps, from Director of Education, 24.07.1901, p. 170.

⁶⁰ TAB, ZAR 125, Suid-Afrikaanse Republiek skoolinspeksieverslae 1896, inspeksieverslag 24.06.1896, p. 94.

⁶¹ TAB, Britse Blouboeke, Cd 819, Report on schools in Burgher Camps, from Director of Education, 24.07.1901, p. 170.

⁶² Paul Zietsman, “Die konsentrasiekampskole - ligbakens in die duisternis”, in Fransjohan Pretorius (red.), *Verskroeiide aarde*, pp. 90-93.

kampsuperintendente, inligting oor alle beskikbare akkommodasie versoek. Die datum waarop die kampsuperintendent op Heidelberg reageer het, is nie bekend nie, maar hy het soos volg aan die Direkteur gerapporteer: “Schoolroom being erected; stone walls 6 feet; iron room, 30 feet by 18 feet inside measurement; forms, tables, and two windows not obtained yet.”⁶³ Dié antwoord was egter ‘n halwe waarheid. Dit skep die indruk dat die oprigting van so ‘n gebou reeds begin het. Uit die maandelikse verslae oor die konsentrasiekamp op Heidelberg is dit egter duidelik dat hierdie gebou nie opgerig is nie.

Die Direkteur het drie organiserende inspekteurs aangestel om die stigting van skole in die onderskeie kampe te bespoedig. Om hulle taak te vergemaklik, is aan elkeen ‘n deel van die spoorwegstelsel toegewys. Aan J.H. Corbett is die verantwoordelikheid vir die organisasie van die kampskole op Heidelberg, Standerton en Volksrust langs die Natalspoorlyn opgedra.⁶⁴ Toe hy as inspekteur aangestel is, was Corbett reeds ongeveer vyf jaar in Suid-Afrika woonagtig. In dié tyd het hy Nederlands aangeleer en ‘n “fairly good knowledge of Dutch character and customs” opgedoen wat hom volgens sy hoofde uiters geskik vir sy taak gemaak het.⁶⁵

Corbett, wat op 7 April 1901 met sy werk te Heidelberg begin het, het tydens sy besoek aan die onderskeie kampskole in sy gebied tot by Standerton talle waarnemings oor onderwysaangeleenthede gemaak waaroor hy ‘n algemene

⁶³ TAB, Britse Blouboeke, Cd 819, Copy of circular telegram sent to all superintendents, no. 264, 13.03.1901. Antwoord op telegram deur superintendent op Heidelberg, datum onbekend, p. 33.

⁶⁴ *Ibid.*, Report on schools in Burgher Camps, from Director of Education, 24.07.1901, p. 170.

⁶⁵ TAB, Britse Blouboeke, Cd 934, verklaring van Corbett, 23.12.1901, p. 68.

verslag aan die Direkteur opgestel het.⁶⁶ Hierdie dokument het waardevolle inligting bevat. In die loop van die hoofstuk sal dit duidelik word dat sommige van sy waarnemings sinvol opgevolg is. Nie net die kamponderwys nie, maar ook die onderwys na die oorlog het hierby gebaat.

Volgens die beskikbare dokumente het die Heidelbergse kampskool in April 1901 met onderrig aan die kampkinders begin. Corbett se eerste probleem was om 'n geskikte lokaal vir die skool te vind.⁶⁷ Die distrikskommissaris, maj. J.M. Vallentin, het die Nederduitsch Hervormde gemeente op die dorp reeds in Maart genader vir die gebruik van hulle kerkgebou as skoollokaal. Op 19 Maart het 'n komitee van drie gemeentelede (broeders) onder leiding van J.H. Jacobs 'n antwoord aan Vallentin verstrekk. In die lig van die afwesigheid van soveel burgers op die slagveld en omdat so 'n besluit aan die goedkeuring van al die broeders in die gemeente onderworpe was, kon hulle nie aan sy versoek voldoen nie.⁶⁸ Corbett het Vallentin se gedagte verder opgevolg en bevind dat die kerkgebou van die Gereformeerde gemeente (Dopperkerk), geleë aan die kant van die kamp, geskik sou wees as skoollokaal. Na verskeie oorredingspogings het ds. M. Postma, wat gedurende die oorlog in die plek van wyle ds. Ph.S. Snyman as konsulent opgetree het, uiteindelik ingestem. Postma het volle verantwoordelikheid vir hierdie besluit aanvaar. Vallentin het die ooreenkoms

⁶⁶ TAB, Leydsargief 934, Britse Blouboeke, Cd 819, report upon the Burgher Camp Schools at Heidelberg, Standerton, Volksrust and upon the Government Schools at Marthinus Wesselstroom and at the Nigel, 04.08 1901.

⁶⁷ *Ibid.*, 04.08 1901, p. 275.

⁶⁸ N.H. Kerkargief Pretoria, brief H.J. Jacobs en andere aan majoor J.M Vallentin, distrikskommissaris Heidelberg, 19.03.1901.

geëndosseer en aan Corbett toestemming verleen om ou sinkplate te kommandeer vir onder andere die oprigting van sanitêre geriewe.⁶⁹

Om die opening van die skool te bespoedig, het die verkryging van meubelment dringend aandag geniet. Heelwat van die skoolmeubels het tydens die oorlog onverklaarbaar weggeraak. Heidelberg se polisiekommissaris het nie gehuiwer om 'n onmiddellike deursoeking van alle huise in die dorp na dié meubels te gelas nie. Met onvermoeide ywer is daar gewerk om alles gereed te kry. Die tekort aan meubels het die onderwysowerhede verplig om die kerkbanke in lessenaars en banke te omskep. So het hulle daarin geslaag om die regte atmosfeer vir onderrig te skep. Binne 'n paar dae het die skool geopen. Sedert die opening in April 1901 is die kampskool deur 'n goeie bywoningsyfer gekenmerk. Die skoolgangers het seuns en dogters van alle ouderdomme en selfs jong mans en vroue ingesluit. Aan die einde van die eerste week was daar reeds 250 leerlinge.⁷⁰

Die aanvanklike tekort aan boeke en leie wat in die kampskool ondervind is, het veroorsaak dat die leerproses hoofsaaklik deur die mondelinge oordra van kennis geskied het. Alhoewel die leerlinge hierby gebaat het, het dit groot inspanning van die leerkrigte geverg.

Tydens Corbett se verblyf op Heidelberg het hy ook die volgende waargeneem: die gretigheid van veral die ouer leerlinge om Engels te leer, die leerlinge se netheid, veral as die ongerieflike lewe in die tente in aanmerking geneem word, en hulle gehoorsaamheid, wat die onderwysers se taak aansienlik vergemaklik het. Die suksesvolle onderrig het kort voor lank tot die opening van 'n aandskool

⁶⁹ TAB, Leydsargief 934, Britse Blouboeke, Cd.819, report upon the Burgher Camp Schools at Heidelberg, Standerton, Volksrust, and upon the Government Schools at Marthinus Wesselstroom and the Nigel, 04.08.1901, p. 275.

⁷⁰ *Ibid.*

vir mans gelei. Die mans het die klasse goed bygewoon totdat werk beskikbaar geword het “and... many of the most promising pupils” weggerokkel het.⁷¹

Nog ‘n aspek wat Corbett onder die direkteur se aandag gebring het, was die beskikbaarheid van akkommodasie in die kampskole. Sedert sy vertrek van Heidelberg af het die getal leerlinge op register aanhoudend gestyg. Dit het hom verplig om vir meer ruimte voorsiening te maak. Benewens die Gereformeerde Kerk se gebou en twee groot markeetente, kon hy teen Augustus 1901 akkommodasie aan 340 leerlinge en agt onderwysers verskaf.⁷²

Nadat Corbett die kampskole op Standerton en Volksrust geopen het, het hy sy organisasie afgerond deur Nigel, ongeveer dertien kilometer van Heidelberg af, te besoek. Die distrikskommissaris, majoor Hill, het hier ‘n skool van sestien leerlinge geopen wat die betaling van skoolgeld vereis het. Die Transvaalse Onderwysdepartement het hierdie skool oorgeneem en sou voortaan gratis onderwys verskaf. Tydens sy besoek het die aantal leerlinge reeds tot 36 toegeneem. Corbett het aangeneem dat hierdie getal elke skoolgaande kind in Nigel insluit. Hierdie leerlinge het in ‘n sinkgebou, bestaande uit twee vertrekke wat tot ‘n honderd leerlinge kon akkommodeer, onderrig ontvang. Die gemiddelde skoolbesoek van die leerlinge het op 34 uit 36, gelykstaande aan 94,4%, te staan gekom.

Nog ‘n aspek wat Corbett opgeval het, is dat lyfstraf nie toegepas is nie.⁷³ Indien sy waarneming korrek was, was dit ‘n pluimpie vir ‘n klompie Afrikaanse kinders wie se onnutsigheid deur hulle leergierigheid oortref is.

⁷¹ *Ibid.*, p. 275.

⁷² *Ibid.*, pp. 275, 277.

⁷³ *Ibid.*, pp. 276, 278.

Swak skoolbesoek is een van die eerste probleme waarmee die onderwysowerhede te kampe gehad het. Corbett het in sy verslag nie geskroom om sy teleurstelling oor die skoolbywoning, wat swak vergelyk het met die aantal kinders van skoolgaande ouderdom in die kampe, te kenne te gee nie. Die beleid van geen verpligte skoolbesoek was grootliks hiervoor verantwoordelik, en Corbett het dit self voorgestaan. Volgens hom kon die toekenning van pryse vir goeie bywoning hierdie probleem elke kwartaal die hoof bied. Of dit wel so gebeur het, kon nie vasgestel word nie. Wat volgens Corbett wel merkwaardig was, was dat 'n groot hoeveelheid van die leerlinge nooit in die verlede aan skoordisipline onderwerp is nie, maar nogtans het baie van hulle gereeld skool toe gekom. In die lig van die heersende toestande kon die instelling van verpligte skoolbesoek tot 'n verdere grief teen die Regering aanleiding gee. Dit kon ook daartoe lei dat politiek 'n vastrapplek in onderwysaangeleenthede verkry. Om dit te vermy, het Corbett hom vir 'n beleid van geen politieke houvas op onderwysaangeleenthede beywer.⁷⁴

Met die stigting van die kampskole in April 1901 het feitlik al die skole, met inbegrip van Heidelberg, se getal inskrywings ooreengestem met die getal waarvoor daar voorsiening gemaak is. In Heidelberg het 250 leerlinge uit 'n totaal van 446 kampkinders ingeskryf. Die getal kinders in die kamp het in Augustus tot 991 vermeerder, waarna dit geleidelik tot 897 aan die einde van Maart 1902 gedaal het. Tog het die gemiddelde skoolbesoek gereeld minder as 50% van die aantal kinders in die kamp verteenwoordig. Alhoewel die gemiddelde skoolbesoek per maand gereeld ongeveer 300 leerlinge beloop het, het dit met verloop van tyd saam met die inskrywings 'n geleidelike toename getoon. In Februarie 1902 het die syfers in Heidelberg 'n hoogtepunt bereik met 'n gemiddelde skoolbesoek van 465 en 'n totale inskrywing van 671 leerlinge. In

⁷⁴ *Ibid.*, pp. 276-277.

dieselfde maandverslag is ook 'n getal van 105 dorpskinders genoem wat skool bygewoon het.⁷⁵

Corbett se twee kollegas het ook verslae oor hulle streke opgestel en Sargant het, nadat hy al drie die verslae ontvang het, hulle op 24 Julie 1901 in een verslag saamgevat.⁷⁶ Heelparty van die punte in die verslae is tussen Augustus en Oktober in dieselfde jaar op inspekteursvergaderings bespreek.⁷⁷ Om die vordering van die onderwys in die kampskole te verstaan, moet die verslae en die notules van daardie vergaderings saam bestudeer word. Corbett en Sargant se verslae het vir die volgende twaalf maande die grondslag van die algemene onderwysbeleid in die kampskole uitgemaak.

Eerstens die kwessie van skoolbesoek. Corbett het eintlik met sy standpunt van geen verpligte onderwys die keuse vir vrywillige skoolbesoek aan die kampkinders van skoolgaande ouderdom oorgelaat. Die skoolbesoek het feitlik met die akkommodasie waarvoor voorsiening gemaak is, ooreengestem. Vir Corbett was dit 'n teleurstelling toe die getalle vir daaglikse skoolbywoning met dié van kampkinders van skoolgaande ouderdom wat nie skool bygewoon het nie, vergelyk is. Talle van hierdie skoolgaande kinders kon moontlik gevoel het dat hulle skoolloopbaan feitlik iets van die verlede was en dus besluit het om nie meer skool by te woon nie. Ook was die kampbewoners agterdogtig teenoor die Britte, wat tot baie ongegronde gerugte aanleiding gegee het. Een daarvan was dat die Regering dit glo beoog het om die kinders slegs in Engels te onderrig, dan in Pretoria byeen te bring en daarna na Engeland te verskeep. Baie van die

⁷⁵ TAB, DBC 14, maandrapporte Heidelbergkamp, Junie 1901 p. 4; DBC 12, Februarie 1902, pp. 2-3.

⁷⁶ TAB, Britse Blouboeke, Cd 819, report on schools in Burgher Camps, from Director of Education, 24.7.1901, pp. 170-174.

⁷⁷ TAB, Colonial Secretary, CS 4100/01 en 5923/01, notules skoolinspekteursvergaderings, Augustus-Oktober 1901.

kampinwoners het gratis onderwys as niks anders as 'n slenter beskou nie, aangesien daar glo van die ouers verwag sou word om na die oorlog die agterstallige skoolgeld teen £5 per maand terug te betaal.⁷⁸ In hierdie verband kon Sargant aan Maxwell in Pretoria rapporteer dat hulle hulle deurlopend daarvoor beywer het om 'n gevoel van wedersydse vertroue tussen die kampbewoners en die dorpsbewoners, onder wie daar 'n hele aantal lojale Britse onderdane was, te bewerkstellig. Namate die twee groepe mekaar meer begin vertrou het, het die daaglikse skoolbesoek ook verbeter.⁷⁹

Corbett, wat die Boere tydens sy verblyf in Suid-Afrika redelik goed leer ken het, het die redes vir die swak skoolbywoning treffend soos volg saamgevat: "...the indifference of the back-country Boer to anything which is not grossly material; the wandering, listless habits in which the children are bred on the veldt; dislike of the restraint which regular occupation imposes." Nog 'n rede vir die swak skoolbesoek was die tekort aan klere en veral boeke. Die skaarste aan klere het veroorsaak dat van die pligsgetroue leerlinge, veral dogters, geweier het om verder skool te gaan. Hieraan het die liefdadigheidsorganisasies spoedig aandag geskenk. Seker die vernaamste rede vir die lae persentasie skoolbywoning was ongetwyfeld siektes en dood in die konsentrasiekampe tydens die ysige winter van 1901. 'n Ernstige maselepidemie in Heidelberg het in dié tyd talle mense platgetrek en baie sterftes veroorsaak. Die situasie het teen Julie sulke kritieke afmetinge aangeneem dat die kampsuperintendent, A.A. Allison, nie anders kon as om die skool op 15 Julie tydelik te sluit nie.⁸⁰

⁷⁸ TAB, Britse Blouboeke, Cd 819, report upon the Burgher Camp Schools at Heidelberg, Standerton Volksrust, and upon the Government Schools at Marthinus Wesselstroom and the Nigel, 04.08 1901, p. 276.

⁷⁹ *Ibid.*, Report on Schools in Burgher Camps, from Director of Education, 24.07.1900, p. 171.

⁸⁰ *Ibid.*, report upon the Burgher Camp Schools at Heidelberg, Standerton, Volksrust and upon the Government Schools at Marthinus Wesselstroom and the

‘n Tweede problematiese aspek van Sargant se onderwysbeleid vir kampskole was die behoefte aan goed opgeleide en ervare onderwysers. Sargant het besef dat geslaagde onderrig in die kampskole toegewyde leerkragte vereis het.⁸¹ Die oorgrote meerderheid onderwysers in die kampskole het oor geen professionele kwalifikasies beskik nie en het merendeels uit die geledere van die kampinwoners gekom. ‘n Groot persentasie van dié onderwysers het nie voldoende kennis van ‘n tweede taal, in dié geval Engels, gehad nie. Tog het Corbett daarin geslaag om die dienste van agt professioneel gekwalifiseerde onderwysers in die Heidelbergstreek te verseker. Dit was vir hom belangrik dat onderwysers tweetalig moes wees en die Boere se geaardheid goed moes ken. Sonder laasgenoemde kennis sou hulle onderrig van nul en gener waarde wees, al was hulle deeglik opgelei. Ten spyte hiervan het die onderwysowerhede daarin geslaag om die onderwyspersoneel in die kampskole te versterk en sodoende sukses te verseker.⁸² Sargant het die waarde van die onopgeleide onderwyser nie onderskat nie. Aangesien die meeste van die leerlinge in die kampskole se standaard egter laer as die aanvaarde norm was, het hierdie onopgeleide personeel oor voldoende kennis beskik om daardie leerlinge te onderrig. Nóg tans kon hulle nie dissipline uitoefen nie en hulle het tekortgeskiet in gevalle waar leerlinge se belangstelling in ‘n sekere rigting begin ontwaak het. Hierdie onopgeleide personeel het bewys dat goeie resultate wel onder die regte leiding

Nigel, 04.08.1901, p. 276; konsentrasiekamp Heidelberg, verslag, Julie 1901, p. 234.

⁸¹ TAB, Britse Blouboeke, Cd 819, report on Schools in Burgher Camps, from Director of Education, 24.07.1901, p. 171.

⁸² *Ibid.*, report upon the Burgher Camp Schools at Heidelberg, Standerton, Volksrust, and upon the Government Schools at Marthinus Wesselstroom and the Nigel, 04.08.1901, p. 276.

van ervare hoofde moontlik was.⁸³ Corbett het ook besef dat die dienste van opgeleide manlike onderwysers onontbeerlik was. 'n Aansienlike salarisverhoging kon as lokaas dien om hulle dienste te verseker. Hierdie probleem het hy reeds in sy streek ondervind toe twee manlike leerkrigte uit die onderwys bedank het omdat hulle elders beter besoldiging kon kry.⁸⁴

Die kampskool op Heidelberg is in April 1901 geopen met 'n personeel van agt leerkrigte wat 'n hoof (manlik) en sewe vroulike assistente behels het.⁸⁵ Twee maande later het die skool die volgende personeellede gehad: J.T. Naylor en mejj. M. de Beer, R. de Beer, Marais, Ueckermann, Snyman, Groesbeek en Bantjes.⁸⁶ Hierdie getal het met verloop van tyd tot elf vermeerder. In Februarie 1902 het die personeel bestaan uit 'n hoof (manlik), twee vroulike assistente uit Engeland en agt plaaslike vroulike assistente.⁸⁷ Die aanstelling van C.F. Laugier, 'n "Colonial Dutchman", as hoof van die kampskool op Heidelberg het, onder andere, dr. Kendal Franks nie welgeval nie. Franks, honorêre konsulterende

⁸³ *Ibid.*, report on Schools in Burgher Camps, from Director of Education, 24.07.1901, p. 171.

⁸⁴ *Ibid.*, report upon the Burgher Camp Schools at Heidelberg, Standerton, Volksrust, and upon the Government Schools at Marthinus Wesselstroom and the Nigel, 04.08.1901, p. 276.

⁸⁵ *Ibid.*, p. 277; TAB, DBC 14, kampverslag vir Junie 1901 opgestel deur A.A. Allison 06.07.1901, p. 4. In die verslag meld hy 'n skoolpersoneel van een hoof en vyf assistente. Dit is beslis nie korrek nie; DBC 14, verslag oor konsentrasiekamp op Heidelberg opgestel deur dr. Kendal Franks, 07.09.1901, p.5. Franks meld 'n personeel van agt onderwysers waarvan sewe dames was.

⁸⁶ F.C. Symington, Die konsentrasiekampskole in die Transvaal en Oranje Vrystaat, in *Historiese Studies*, 5(1), Maart 1944, p. 69. Symington verwys na dokumente in die argief van die Colonial Secretary 12970/02.

⁸⁷ TAB, DBC 12, maandelikse konsentrasiekampverslag vir Februarie 1902 opgestel deur A.A. Allison, p. 2.

chirurg vir die Britse magte in Suid-Afrika, het die konsentrasiekampe in opdrag van lord Kitchener besoek en op 7 September 1901 die kamp op Heidelberg bereik. As 'n lojale Brit het hy sy gedagtes oor die onderwys sowel as die aanstelling van skoolhoofde soos volg bewoord: "Considering the enormous influence upon the future of South Africa which the education of the rising generation will exercise, politically as well as intellectually, I think that it would be advisable that the headmaster in all the schools in the burgher camps should be a loyal Britisher, and, if possible, at least half of his assistants should be the same."⁸⁸

Die geval van Laugier is op die inspekteursvergadering van 17 September 1901 verder gevoer. In geen onseker taal nie het Corbett sy ontevredenheid met Laugier as skoolhoof op die vergadering te kenne gegee.⁸⁹ Hierdie reaksie van Corbett strook nie met sy optrede tydens die vorige inspekteursvergadering op 16 Augustus nie. Daar het hy gesê dat hy eers 'n onderhoud met Laugier wou voer. Die gedagte van skoolgeldheffende skole (fee-paying schools) het op hierdie vergadering ter sprake gekom. Dit was die rede vir onderhoudvoering alvorens hy ander name vir die hoofskap van so 'n skool op Heidelberg sou voorstel.⁹⁰ Dit blyk dat Corbett met Franks se mening oor Laugier saamgestem

⁸⁸ TAB, DBC 14, verslag oor konsentrasiekamp op Heidelberg opgestel deur dr. Kendal Franks, 07.09.1901, pp. 4-5. Sover vasgestel kon word, is Franks die enigste persoon wat van Lingher praat. Volgens informasie wat hy ontvang het, was Laugier 'n "Colonial Dutchman". Laugier was beslis nie 'n "Colonial Dutchman" nie. *The Heidelberg News* van 15 11 1901 stel die feite reg. Laugier het sy onderwysopleiding in Victoria, Australië, ontvang, bekend vir sy stelsel van vry en verpligte onderwys.

⁸⁹ TAB, Colonial Secretary, CS5923/01, notule tweede inspekteurskonferensie eerste sessie, 17.9.1901, p. 1

⁹⁰ *Ibid.*, 4100/01, notule eerste inspekteurskonferensie vierde sessie, 16.08.1901, punt no. 1.

het en hom nie as 'n geskikte hoof beskou het nie. Vervolgens het Sargant aan die vergadering bekend gemaak dat die Onderwysdepartement in daardie stadium reeds met ene Durie aangaande die hoofskap op Heidelberg in gesprek getree het.⁹¹ Die onderhandelings met Durie het egter op niks uitgeloop nie.

Laugier was tot aan die einde van 1901 die hoof van die kampskool. Uit die verslag van die Dameskommissie wat die konsentrasiekampe in dieselfde jaar in opdrag van die Britse Regering besoek en ook 'n verslag oor die kamp op Heidelberg geskryf het, blyk dit dat Laugier ten tye van hulle besoek die kampskool op die dorp steeds as hoof saam met agt vroulike assistente bestuur het.⁹² Dié saak is in Desember tot 'n punt gedryf. In die plaaslike koerant van 6 Desember het 'n berig verskyn dat Laugier "marching orders" ontvang het.⁹³ Die koerant van die 20ste het berig dat ene Berkshire van die Nigel Government School as hoof van die kampskool op Heidelberg aangestel is. In dieselfde uitgawe het 'n brief van Laugier verskyn waarin hy teen die berig van 6 Desember beswaar maak. Hy het die koerant versoek om hulle verklaring terug te trek, aangesien dit 'n verkeerde indruk by die lesers sou skep.⁹⁴ Dit is onseker hoe en wanneer hierdie saak opgelos is, maar uit beriggewing op 11 April 1902 blyk dit dat Berkshire toe reeds as hoof van die kampskool werksaam was.⁹⁵

Sargant het besef dat die onderwyspeil slegs deur die aanwesigheid van goed gekwalifiseerde onderwysers verhoog sou kon word. Gevolglik het hy hom daarvoor beywer om goed opgeleide onderwysers in Brittanje en dele van die

⁹¹ *Ibid.*, 5923/01, notule tweede inspekteurskonferensie eerste sessie, 17.09.1901, p. 1.

⁹² TAB, Britse Blouboeke, Cd 893, report on Concentration Camp, Heidelberg by Ladies Commission, 21-22.11.1901, p. 187.

⁹³ *The Heidelberg News*, "Notes and news", 06.12.1901.

⁹⁴ *Ibid.*, "Local and general", "correspondence", 20.06.1901.

⁹⁵ *Ibid.*, "Our schools – after the Easter Holidays", 11.4.1902.

Britse Ryk te werf. Op dié manier kon hy ook die tekort aan onderwysers verminder. Tydens die tweede inspekteurskonferensie op 17 September 1901 het hy die vergadering meegedeel dat die Hoëkommissaris, lord Alfred Milner, 'n telegram in dié verband na Engeland gestuur het waarin 25 onderwysers per maand aangevra word om hulle dienste vir vier maande vrywillig aan die kampskole beskikbaar te stel.⁹⁶ Meer as 200 onderwysers, van wie die meeste dames was, het dan ook in die eerste maande van 1902 hier aangekom.⁹⁷ Soos reeds genoem, het die personeel van die kampskool op Heidelberg onder andere uit twee vroulike assistente uit Engeland bestaan. Teen April 1902 het vyf onderwyseresse uit Engeland, naamlik mejj. Lawson, Starbuck, Pamphlet, Robertson en Willet, reeds in die kampskool op die dorp onderrig gegee.⁹⁸

Sargant het in Oktober 1901 'n lys uit Engeland aangevra met die name van sestien persone wat in Suid-Afrika as onderwysers en inspekteurs wou diens doen. Een van hulle was 'n Miss Bone vir wie hy op Heidelberg as hoof "Mistress of method" wou aanstel.⁹⁹ Bone het die owerhede in kennis gestel dat sy eers in Julie 1902 beskikbaar sou wees. Dit was nie vir hulle aanvaarbaar nie en die pos is aan Mary Livingstone aangebied.¹⁰⁰ Of Livingstone wel in Suid-Afrika

⁹⁶ TAB, Colonial Secretary, CS 5923/01, notule tweede inspekteurskonferensie eerste sessie, 17.09.1901, p. 2.

⁹⁷ J. Chris Coetzee, *Onderwys in Transvaal, 1838-1937*, p. 73.

⁹⁸ *The Heidelberg News*, "Our schools – after the Easter Holidays", 11.04.1902.

⁹⁹ F.C. Symington, "Die konsentrasiekampskole in die Transvaal en Oranje Vrystaat", in *Historiese Studies*, 5(1), Maart 1944, p. 69. Symington verwys na die dokumente in die argief van die Colonial Secretary, no. 5788 van 23 Oktober 1901.

¹⁰⁰ TAB, FK 951, CO 291/38, volume 3, 1902, telegram High Commissioner, Lord Milner to Mr. Chamberlain, 01.04.1902, p. 418; letter to Miss Bone, 03.04.1902, p. 419.

gearriveer het, kon nie vasgestel word nie. Die meeste van persone op die lys het egter wel in Suid-Afrika opgedaag.

Op die inspekteursvergadering van 14 Augustus 1901 het die gedagte ontstaan dat elke inspekteur in die streek waar hy die leiding neem, die hoofde van die verskillende skole moes byeenroep. So 'n byeenkoms sou aan die hoofde die geleentheid bied om sake van algemene belang, soos skoolbesoek, leerplanne, die aanbieding van klasse en dissipline, te bespreek. In die verskillende streke het daar egter soveel praktiese probleme bestaan dat sulke byeenkomste bykans onmoontlik was. Corbett het die vergadering daarop gewys dat die reis om die verskillende hoofde uit Volksrust, Standerton en Heidelberg bymekaar te bring, ongeveer ses uur sou duur. Gevolglik het hulle ooreengekom om, indien dit wel prakties moontlik sou wees, sulke byeenkomste tog te oorweeg.¹⁰¹

'n Derde aspek van Sargant se onderwysbeleid vir die kampskele was die belangrikheid van die leerplan. Die onderwysowerhede het dringende aandag aan dié aspek met sy verskillende fasette gegee. Alhoewel daar nie so gereeld na die kampskele op Heidelberg verwys is nie, het dié dorp in die kampskele tyd 'n groot bydrae tot die bevordering van onderwys gelewer

Toe die kampskele ontstaan het, was daar nie 'n vasgestelde leerplan nie. Om hiervoor 'n oplossing te vind, het die inspekteurs hulle op 'n vergadering op 14 Oktober 1901 ten gunste van die Kaapse kode uitgespreek. Die redes hiervoor was eerstens die bekendheid daarvan, en tweedens die Onderwysdepartement se vol program om die oprigting en ontwikkeling van die kampskele te bespoedig.¹⁰²

¹⁰¹ TAB Colonial Secretary, CS 4100/01, notule eerste inspekteurskonferensie derde sessie, 14.08.1901, punt no. 6.

¹⁰² TAB, Colonial Secretary, CS 4100/01, notule derde inspekteurskonferensie oggendsessie, 14 10 1901, punt no. 2.

Aanvanklik het feitlik al die kampskole die mees elementêre vakke, “the three R’s”, naamlik “reading, writing and arithmetic”, asook sang en “musical drill” aangebied. Onderrig het hoofsaaklik in Engels geskied. Sargant het in sy verslag van 24 Julie ‘n goeie kennis van Engels as ‘n vereiste gestel indien die onderwysers in beheer van klasse geplaas wou wees.¹⁰³ Dit is dus duidelik dat die onderrig van Engels as die belangrikste vak die meeste aandag sou geniet. Die inspekteurs het ook die wenslikheid van die aanbieding van vakke in Engels bevestig. Indien kandidate hulle voorberei het om die eksamen van die Kaapse Universiteit in Nederlands of enige ander “moderne” taal af te lê, het die onderwysowerhede dit goedgekeur.¹⁰⁴

Alhoewel die aanbieding van Engels verreweg die meeste tyd in beslag geneem het, het die inspekteurs die onderrig van English Grammar op hulle vergadering van 14 Oktober nie as so belangrik geag nie. Daar moes ‘n klemverskuiwing plaasvind sodat die leerkrigte die aanleer van Engels kon bevorder. Dit kon geskied deur mondelinge of geskrewe opstelle oor prente wat die leerkrig aan die leerlinge toon of oor alledaagse onderwerpe wat binne hulle ervaringsveld val.¹⁰⁵ Die skoolinspekteurs het, om die aanleer van Engels te bevorder, die leerlinge se kennis van Engels as norm vir die indeling in klasse gebruik. Sargant het hierdie reëling goedgekeur. Om te voorkom dat van die ouer leerlinge wat oor ‘n gebrekkige kennis van die Engelse taal beskik het, saam met die “infants” geklassifiseer word, het hy aanbeveel dat die ouer leerlinge saam in klasse

¹⁰³ TAB, Britse Blouboeke, Cd 819, Report on Schools in Burgher Camps, from Director of Education, p. 172.

¹⁰⁴ TAB, Colonial Secretary, CS 4100/01, notule derde inspekteurskonferensie oggendsessie, 14.10.1901, punt no. 2.

¹⁰⁵ *Ibid.*, punt no. 2.

geplaas word om hulle so vinnig moontlik te laat vorder.¹⁰⁶ n Uitsondering is in die geval van godsdiensoonderrig gemaak deur die aanbieding daarvan in Nederlands te laat geskied.¹⁰⁷ Volgens die voorskrifte wat aan skoolhoofde uitgereik is, moes hulle die ouers en die Bedienaars van die Woord behulpsaam wees “to prepare the children to become full members of the church to which their parents belong”.¹⁰⁸ Hieroor kon die inspekteurs rapporteer dat die onderrig van godsdien in Nederlands geen probleme opgelewer het nie, maar dat van die ouers die aanbieding daarvan ook in Engels sou verwelkom.¹⁰⁹

Die kwessie van die onderrig van geskiedenis as vak wat in die ZAR-tydperk opslae gemaak het, het weer opgeduik. Die inspekteurs se mening hieroor “was unanimous as to the undesirability at present of dealing with this subject.”¹¹⁰ Geskiedenis as vak is nie in die kampskole toegelaat nie. Dit blyk uit die voorskrifte aan skoolhoofde dat “the history of South Africa is best left untaught at present ... to avoid political questions”.¹¹¹ Die inspekteurs van die kampskole het daarop gewys dat daar so min leerlinge in die hoër standerds was dat geskiedenis as vak hoegenaamd nie ‘n uitwerking op hulle skole sou hê nie. Tog

¹⁰⁶ TAB, Colonial Secretary, CS 2834/02, notule skoolinspekteursvergadering, 18.03.1902, punt 8, p. 4.

¹⁰⁷ TAB, Britse Blouboeke, Cd 819, Report on Schools in Burgher Camps, from Director of Education, p. 172.

¹⁰⁸ F.C. Symington, “Die konsentrasiekampskole in die Transvaal en die Oranje Vrystaat”, in *Historiese Studies*, 5(1), Maart 1944, p. 18. Symington verwys na Cd 549, p. 71.

¹⁰⁹ TAB, Colonial Secretary, CS 4100/01, notule derde inspekteurskonferensie oggendsessie, 14.10.1901, punt no. 2.

¹¹⁰ *Ibid.*, punt no. 2.

¹¹¹ F.C. Symington, “Die konsentrasiekampskole in die Transvaal en die Oranje Vrystaat”, in *Historiese Studies*, (5)1, Maart 1944, p. 18. Symington verwys na Cd 549, p. 71.

het hulle saamgestem dat wêreldgeskiedenis 'n baie goeie vak sou wees om te bestudeer, in die lig van navorsing, handel en kolonisasie.¹¹²

Selfs die aanbieding van aardrykskunde as vak het onder die soeklig gekom. Die gedagte dat die leerlinge aanvaar dat die twee Republieke prakties die hele wêreld omvat het, is deur die inspekteurs veroordeel. Die leerlinge moes eerder by skoolverlating beseft dat die twee voormalige Republieke nie alleen 'n baie klein deel van die heelal uitmaak nie, maar dat hulle handels- en ander belange in vergelyking met die res van die wêreld uiters gering was.¹¹³

In die kampskele het sang baie aandag geniet. Dit het veral na die aankoms van die Engelse onderwysers in die kampskele met die aanleer van meesal Engelse liedere 'n gewilde aktiwiteit geword. Later is selfs die volwassenes hierby betrek. Kore het in verskeie kampe tot stand gekom.¹¹⁴

'n Geslaagde leerplan is van 'n doeltreffende rooster afhanklik. Die roosters kon egter nie te rigied wees nie omdat hulle by omstandighede moes aanpas. Die hoofde van kampskele moes elk hul eie reëlins tref, onderworpe aan die inspekteur se goedkeuring. Hierdie reëlins het dus deeglike beplanning vereis, met inagneming van faktore soos die aantal leerlinge en personeel, asook die beskikbare akkommodasie. Die meeste kampskele in Transvaal het net een sessie per skooldag ingevoer.¹¹⁵ Godsdiensoonderrig is gewoonlik vir die eerste

¹¹² TAB, Colonial Secretary, CS 4100/01, notule derde inspekteurskonferensie, oggendsessie, 14.10.1901, punt no. 2.

¹¹³ *Ibid.*, punt no. 2,

¹¹⁴ F.C. Symington, "Die konsentrasiekampskele in die Transvaal en Oranje Vrystaat", in *Historiese Studies*, 5(1), Maart 1944, p. 22.

¹¹⁵ TAB, Britse Blouboeke, Cd 819, Report on Schools in Burgher Camps, from the Director of Education, 24.07.1901, p. 172.

halfuur van die dag geskeduleer.¹¹⁶ In die geval van die kampskool op Heidelberg het die skooldag van 08:30 tot 13:00 gestrek.¹¹⁷

Nie slegs 'n doeltreffende rooster nie, maar ook toegewyde leerkragte wat hulle dagtaak met deeglike voorbereiding aanpak, dra by tot die geslaagdheid van 'n leerplan. Swak voorbereiding en onkunde het veroorsaak dat onderwysers hulleself in die verleentheid gestel het. Tydens die besoek van die Dameskommissie op 21 en 22 November 1901 aan die kamp op Heidelberg het Laugier, hoof van die kampskool, sy personeel se onkunde onder die kommissie se aandag gebring. Een van die onderwysers wat 'n les in aardrykskunde aangebied het, het nie eers geweet waar Australië op 'n kaart is nie. Dieselfde persoon het in die beantwoording van die vraag oor die hoofstad van Ysland, die antwoord "Danish" verstrekk en dié woord dwars oor Ysland op die kaart geskryf.¹¹⁸ In sy verslag oor die gehalte van onderwys in die kamp op Heidelberg, het kapt. N. Bentick, inspekteur van kampe, op 23 Desember geskryf dat die aankoms van onderwysers uit Engeland as stimulasie sou dien, aangesien "at the present there seemed to be a lack of life in the instruction and several unchecked cases of indiscipline and untidiness and uncleanliness".¹¹⁹

Uit bogenoemde vloei die kwessie van gehalte-onderwys. Dit kon slegs slaag as die leerkragte bewus was van die komponente van metodiek, soos beplanning,

¹¹⁶ F.C. Symington, "Die konsentrasiekampskole in die Transvaal en Oranje Vrystaat", in *Historiese Studies*, 5(1), Maart 1944, p. 23.

¹¹⁷ TAB, Britse Blouboeke, Cd. 819, Report upon the Burgher Camp Schools at Heidelberg, Standerton, Volksrust, and upon the Government Schools at Marthinus Wesselstroom and the Nigel, 04.08.1901, p. 277.

¹¹⁸ TAB, Britse Blouboeke, Cd 893, Report by Ladies Commission on Concentration Camp Heidelberg, 21-22.11 1901, p. 187

¹¹⁹ TAB, DBC 11, report by capt. W. Bentinck on Burgher Camp Heidelberg, 23.12.1901, p. 4.

aanbieding en hulpmiddels. Aanvanklik het die metodiek in die kampskole aan die kortste end getrek as gevolg van onopgeleide en onervare onderwysers, 'n gebrek aan hulpmiddels en 'n tekort aan verbruikbare materiaal soos skrifte, ensovoorts. Hierdie chroniese tekorte het veroorsaak dat onderwysers in hulle metodiek meer op mondelinge aanbieding konsentreer het, wat passiwiteit onder die leerlinge in die hand gewerk het. Die aanstelling van meer gekwalifiseerde en ervare onderwysers uit Engeland het tot 'n groot verbetering in gehalte-onderwys gelei. Hiermee saam het die aanwending van 'n meer doeltreffende metodiek en die meer geredelike beskikbaarheid van skrifte en boeke 'n heilsame uitwerking op die verloop van die onderwys in die kampskole gehad.¹²⁰

Voldoende huisvesting is net so belangrik vir 'n geslaagde leerplan. Toe die skool op Heidelberg in April 1901 geopen is, was die Gereformeerde Kerk se gebou en twee groot markeetente groot genoeg vir 340 leerlinge en agt onderwysers.¹²¹ Met verloop van tyd het die getalle vermeerder en die lokale het te klein geword. Om die probleem op te los, is 'n groot afdak wat ten minste 500 leerlinge kon huisves, teen Oktober in die kamp opgerig.¹²² Die toestand van die markeetente het ook intussen so verswak dat dit nie meer behoorlike ruimte aan al die leerlinge kon bied nie. Bentick het in Desember tydens sy inspeksie bevind dat meer banke nodig is.¹²³ Met die groot toename in getalle aan die begin van 1902 het die gesondheidsinspekteur, W.F. Curry, bevind dat die oopheid van die

¹²⁰ F.C. Symington, "Die konsentrasiekampskole in die Transvaal en Oranje Vrystaat", in *Historiese Studies*, 5(1), Maart 1944, p. 21.

¹²¹ TAB, Britse Blouboeke, Cd 819, Report upon the Burgher Camp Schools at Heidelberg, Standerton, Volksrust, and upon the Government Schools at Marthinus Wesselstroom and the Nigel, 04.08.1901, p. 277.

¹²² TAB, DBC 11, maandelikse kampverslag vir Oktober 1901 opgestel deur A.A. Allison, pp. 3-4.

¹²³ TAB, DBC 12, report by capt. W. Bentinck on Burgher Camp Heidelberg, 23.12.1901, p. 4.

“Grand Stand” (waarskynlik die groot afdak in die kamp) uit ‘n gesondheidsoogpunt voldoende vars lug of ventilasie verskaf. Of so ‘n “Grand Stand” tydens die strawwe wintermaande geskik sou wees, was onseker.¹²⁴ Tydens die inspeksie in Maart het majoor W. Anstruther Thomson oor die algemeen ‘n goeie verslag oor die kampskool gelewer. In sy aanbevelings het hy die vervanging van die afdak en die tente met sinkgeboue of nuwe tente versoek. Veral die afdak het hom bekommer aangesien Maart nog in die reënseisoen val. Tydens reënbuie kon dié afdak nie aan ‘n groot getal leerlinge skuiling bied nie.¹²⁵ Aan sy versoek om die oprigting van nuwe markeetente is spoedig voldoen. Hieroor het hy sy tevredenheid in ‘n verslag te kenne gegee.¹²⁶

Vakansies is in sommige gevalle in Junie en Julie aan leerlinge toegestaan. ‘n Ernstige maselepidemie op Heidelberg, wat ‘n hoë sterftesyfer onder die kampkinders tot gevolg gehad het, het die sluiting van die kampskool genoodsaak. In baie ander gevalle is vakansies tot ‘n later datum uitgestel sodat die skool vir ‘n langer tydperk aan die leerlinge onderrig kon verskaf. Oor die algemeen is daar nie na vakansies uitgesien nie. Sargant het die rede hiervoor soos volg bewoord: “... since the occupation the children found in school was acceptable to their parents, and to the camp authorities.”¹²⁷

‘n Belangrike bron van inligting oor die kampskool is *The Heidelberg News* wat na twee jaar se stilswye weer op 1 November 1901 op straat verskyn het. Die berigte in hierdie koerant is uit ‘n Britse oogpunt geskryf. Dit het duidelik in die

¹²⁴ *Ibid.*, report by sanitary inspector – W.F. Curry, 17.02.1902, p. 2.

¹²⁵ *Ibid.*, report by major Anstruther Thomson, inspector Burgher Camps, 06.03.1902, p. 2.

¹²⁶ TAB, DBC 11, report by major Anstruther Thomson, inspector Burgher Camps, 01.05.1902, p. 1.

¹²⁷ TAB, Britse Blouboeke, Cd 819, report on Schools in Burgher Camps, from Director of Education, 24.07.1901, p. 172.

aanhef in die hoofberig van die eerste uitgawe geblyk: “GOD SAVE THE KING! Long may he reign over a united South Africa.”¹²⁸ Tog het die koerant selfs in daardie moeilike tye die belange van die Heidelbergers, Afrikaans- en Engelssprekendes, op die hart gedra. Die hoë sterftesyfer van ongeveer 2 000 per maand in veral die konsentrasiekampe het die redaksie verontrus en hulle het nie geskroom om daarvoor kommentaar te lewer nie. Terselfdertyd het die koerant ook met die vooruitsigte vir die toekoms rekening gehou deur dit soos volg te stel: “... the future prospect becomes more and more dependent upon the generosity of the conquerors – that or famine – for there is nothing on the farms to return to. When the war is quite over, the Boers will find the British most generous conquerors ...”¹²⁹ Die vredesvoorwaardes sewe maande later het getoon dat dié koerant met sy voorspellings die spyker op die kop geslaan het.

Op 15 November 1901 het die eerste berig oor die lewe in die kamp en kampskool verskyn. Verdere berigte wat nuwe inligting veral oor die skole op die dorp bekendgemaak het, het in 1902 gevolg.

The Heidelberg News het in die uitgawe van 15 November 1901 ‘n berig oor sy besoek aan die kampskool soos volg ingelei: “One of the pleasantest features of life in the burgher camp is the schooling of the children.” Geoordeel hieraan blyk dit dat die jong, toegewyde onderwyseresse wat in die kampskool en gebou van die Gereformeerde Kerk skoolgehou het, die oordra van kennis en die handhawing van dissipline voorop gestel het. Die skooldag het daagliks met godsdiensoefening begin, gevolg deur Bybelonderrig in Nederlands. Terselfdertyd het gewyde sang in Engels ook plaasgevind. Die verslaggewer was so beïndruk met die pragtige sang van die kinders van die Transvaal Boere dat hy dit in sy berig genoem het. Hierna het die res van die skooldag se onderrig in Engels gevolg. In die kampskool, wat op hierdie tydstip reeds vir meer as ses

¹²⁸ *The Heidelberg News*, hoofberig, 01.11.1901.

¹²⁹ *Ibid.*, hoofberig, 15.11.1901.

maande bestaan het, het die leerlinge merkwaardige vordering ten opsigte van die Engelse taal, rekenkunde en skryfkuns getoon. Alhoewel daar 450 leerlinge op register was, was dit ses leerkragte se taak om sover moontlik behoorlike aandag aan 300 leerlinge te gee. Van die onderwysers het sestig tot sewentig leerlinge in 'n groep onderrig en dit het soms gebeur dat kinders nie die nodige aandag gekry het nie. Onderwys op sy beste is harde werk, maar as daar in een lokaal drie tot vier onderwysers saam met 'n paar honderd leerlinge saamgetrek is, waarvan 'n groot groep rou en moeilik is om te klassifiseer, het dit die taak van hierdie jong onderwyseresse sekerlik bemoeilik. Tog het die hoof, Laugier, wie se tyd hoofsaaklik deur organisasie in beslag geneem is, by geleentheid tyd ingeruim om die onderwyseresse by te staan. Die koerant het ook die geleentheid gebruik om die waarde van die kampskool uit te lig, naamlik dat menige toekomstige jong Transvaalse Brit die kampskool waar die grondslae van kennis gelê en hy vir die lewenstryd voorberei is, dankbaar in herinnering sou roep. Hierop het die koerant voortborduur deur te verklaar dat: "... many a young Boer (that is Boer Britisher) of the future will, we feel sure, make exceedingly good use of the scant training received in his canvass Alma Mater on the outskirts of Heidelberg".¹³⁰

Genoemde koerant het ook die lief en leed van die kampskool meegemaak toe hy oor die begrafnis van die leerling Benjamin J.J. van Rensburg berig het. Benjamin, geliefd by die onderwysers, het benewens 'n intelligente belangstelling in die skoolaktiwiteite, goed met tekenkuns gevorder. Hy het siek geword en is in die kamphospitaal opgeneem, waar hy op 11 November aan koors oorlede is. Net voordat hy oorlede is, het hy aan sy vader, J.F.J. van Rensburg van Palmietkuil in die distrik, vertel dat hy die leerlinge en sy onderwysers liefhet. Hy het ook die wens uitgespreek dat die skoliere sy begrafnis bywoon en dié liedere sing wat hulle die laaste keer saamgesing het. Sy wens is eerbiedig deurdat die hele skool sy begrafnis bygewoon het. Terwyl die skoolkinders agter die kis,

¹³⁰ *Ibid.*, "Heidelberg Refugee Camp", 15.11.1901.

waarop 'n aantal pragtige kranse geplaas is, in 'n optog na die begraafplaas beweeg het, is die liedere wat die oorledene versoek het, naamlik "Safe in the arms of Jesus", "There's a beautiful land high" en "Come to the Saviour", gesing.¹³¹

Alhoewel Engelse geestelike liedere op Benjamin se begrafnis met die toestemming van die oorledene se ouers gesing is, het talle ouers die sing van vreemde godsdiensliedere afgekeur. Sargant, bewus van die ouers in die konsentrasiekamp se nougesette sienswyse ten opsigte van godsdiens en kerk, het in sy brief van verwelkoming aan die Britse onderwysers op die gevolge gewys indien die Engelse Bybel sonder die ouers se medewete tydens godsdiensonderrig gebruik sou word. Sulke optrede so sou niks anders wees nie as "to divide a house against itself".¹³²

The Heidelberg News het die kampskool weer in April 1902 besoek en sy bevindings in die uitgawe van 11 April gepubliseer. Die koerant het eerstens die Gereformeerde Kerk-gebou besoek en bevind dat dit met meer as 250 leerlinge volgeprop is. Hier het die hoof, Berkshire, en ses onderwyseresse onderrig aan die leerlinge verskaf, naamlik mejj. De Beer, Arthur, Bantjes, Groesbeek, Lawson en Starbuck. Laasgenoemde twee was uit Engeland afkomstig. Daarna het die verslaggewers na die res van die kampskool beweeg wat in tente oorkant die Brickfieldspruit gehuisves was. Op pad daarheen het 'n Boerewag, gewapen met 'n knuppel, hulle voorgekeer en na hulle bestemming en die doel van hulle besoek verneem. Tevrede dat alles in orde was, het hy hulle toegelaat om die tentedorp binne te gaan. Hier het hulle bevind dat meer as 500 leerlinge in vier groot tente saamgetrek het. Vir die naderende verslaggewers het die leerlinge se bene wat aan die onderkant van die tente uitgesteek het omdat die seile rondom ter wille van ventilasie opgerol was, baie komies gelyk. Dit het hulle laat dink aan

¹³¹ *Ibid.*, 15.11.1901.

¹³² TAB, FK 602, CO 3462, brief Sargant aan Britse onderwysers, 31.12.1901.

‘n groot hen wat aan al haar kuikens onder haar vlerke skuiling bied terwyl die bene onder uitsteek. In die tente het mejj. Davies, Kath, Pamphlet, Robertson, Willet en Pickard onderrig gegee. Laasgenoemde vier, wat ook uit Engeland afkomstig was, het die getal Engelse onderwyseresse in die kampskool op ses te staan gebring.¹³³

Die verslaggewers het opgemerk dat die skool in dié stadium beter van voorrade voorsien was as tydens hulle besoek van ‘n paar maande tevore. Alle voorrade het net van die beste kwaliteit getuig. Selfs die hoeke van die leie se rame is met materiaal omsom om lawaai te voorkom as die leerlinge hulle per ongeluk laat val.¹³⁴

Ten opsigte van die leerplan het hulle verskeie aspekte waargeneem. Volgens inligting wat aan hulle verstrekkend is, het naaldwerk ‘n deel van die leerplan uitgemaak. Die dogters het tydens skoolure hierin onderrig ontvang. Daarby het die dames ook spesiale naaldwerkklasse aan die ouer dogters wat nie die skool bygewoon het nie, gegee. Dit het die verslaggewers beïndruk, maar dit was veral die leerlinge se pragtige vordering in die Engelse taal wat die kroon gespan het.¹³⁵

Tydens die besoek het die toestande binne die tente die verslaggewers nie beïndruk nie. Verlaas die hitte, wat hulle as “broeiend” beskryf het, was kommerwekkend. As dit die geval was tydens ‘n herfsdag in April, het hulle hul afgevra, wat moes die temperatuur in die middel van die somer nie gewees het nie? Hulle is egter verseker daar binne ‘n paar dae beter tente beskikbaar sou

¹³³ *The Heidelberg News*, “Our schools – after the Easter holidays”, 11.04.1902.

¹³⁴ *Ibid.*, 11.04.1902.

¹³⁵ *Ibid.*, 11.04.1902.

wees, terwyl die moontlikheid bestaan het dat die tente spoedig vir geboue sou plek maak.¹³⁶

Die oprigting van geboue het egter geblyk wensdenkery te wees. Hieroor het *The Heidelberg News* op 7 Maart 1902, nog voor die besoek 'n maand later aan die konsentrasiekamp, tong-in-die-kies gerapporteer dat die nuwe geboue vir die kampskool op pad is en dan tussen hakies bygevoeg: "So is Christmas."¹³⁷

Uit die notule van die skoolinspekteursvergadering gehou op 18 Maart 1902 blyk dit dat die vervaardiging van "new school shelters for the winter" uit hout en staal onder bespreking was. Die planne hiervoor is deur Corbett se plaasvervanger in die Heidelbergstreek, J.F. Acheson, opgetrek. Nadat die Public Works Department spesifikasies hiervoor uitgewerk het, is dit op die vergadering vir oorweging aan die skoolinspekteurs voorgelê. Na die bespreking het Acheson tien van hierdie "shelters" vir Heidelberg aangevra.¹³⁸ Hierdie tien "shelters" het die kampskool op Heidelberg nooit bereik nie.

Huisvesting is ook aan die personeel verskaf. Agt onderwyseresse en die hoof is in 'n tentnederstelling, naby die pad na Johannesburg, gevestig. In werklikheid was dié opset net 'n verlenging van die kamp. In die middel was 'n markeetent as eetkamer opgerig, omring deur tente wat as slaapkamers gedien het. Om dit vir hulle meer gerieflik te maak, is 'n klein kombuis opgerig met 'n uitstekende stoof waarop hulle etes kon voorberei.¹³⁹

¹³⁶ *Ibid.*, 11.04.1902.

¹³⁷ *Ibid.*, "It is said.....", 07.03.1902.

¹³⁸ TAB, CS 2834/02, notule skoolinspekteursvergadering 18.03.1902, punt no.5, p. 2.

¹³⁹ *The Heidelberg News*, "Our schools – after the Easter holidays", 11.04.1902.

Die omstandighede waaronder die personeel in die kampskool onderrig gegee het, kan nie as ideaal beskryf word nie. In werklikheid moes die oorvol lokale en alles wat daarmee gepaard gegaan het, die inisiatief van die leerkrigte tog in 'n mate gedemp het. Wanneer vier leerkrigte vier groepe gelyktydig in een tent moes onderrig, moes dit tog 'n uitwerking op elke leerkrig se aanbieding gehad het. Voeg hierby die leerlinge se ewige geselsery en rustelose geskuiwel, die ondraaglike hitte in die somer en moedswillige leerlinge wat weier om hulle aan gesag te onderwerp. Om in sulke omstandighede suksesvolle onderrig te gee, is die leerkrigte verplig om die uitdagings ten volle gemotiveerd en voorbereid die hoof te bied.

Gedurende die oorlog het verdere verwickelings op onderwysgebied ook die ontwikkeling van onderwys op Heidelberg beïnvloed. Eerstens het die stigting van "vrye" of "skoolgeldheffende" skole (fee-paying schools) in Transvaal ook dié dorp in Oktober 1901 en Maart 1902 betrek.¹⁴⁰ Reeds op die eerste inspekteurskonferensie van 14 tot 16 Augustus 1901 het Corbett die gedagte aan 'n "skoolgeldheffende" skool op Heidelberg geopper. As rede hiervoor het hy 'n moontlike toename van 200 leerlinge elk in die kampskole op Heidelberg, Standerton en Volksrust aangevoer. Tydens die besprekings het dit geblyk dat die tyd vir die instelling van sulke skole aangebreek het. Gevolglik het die konferensie daartoe oorgegaan om voorwaardes te bespreek waaronder die Regering die moontlike oornome van sulke skole sou aanvaar. Op dié tydstip het daar reeds skoolgeldheffende skole op Middelburg en Potchefstroom bestaan, maar nie op Heidelberg nie.¹⁴¹ Met die hervatting van die konferensie op 16 Augustus het die inspekteurs saamgestem dat die Regering nie voor Oktober sulke skole moes oorneem of nuwes stig nie. Aangesien daar reeds probleme met Laugier, hoof van die kampskool, bestaan het, het Corbett aan die

¹⁴⁰ J. Chris Coetzee, *Onderwys in Transvaal, 1838-1937*, p. 74.

¹⁴¹ TAB, Colonial Secretary, CS 4100/01, notule eerste inspekteurskonferensie, derde sessie, 14.08.1901, punt no. 1.

konferensie sy voorneme bekend gemaak om eers 'n onderhoud met Laugier oor die hoofskap van 'n moontlike skoolgeldheffende skool op Heidelberg te voer.¹⁴² Tydens die tweede inspekteurskonferensie in September het Corbett die vergadering meegedeel dat hy Laugier nie as geskik vir die hoofskap van die skoolgeldheffende skool op Heidelberg beskou nie. Terselfdertyd het hy ook sy skatting van getalle vir die stigting van so 'n skool op dié dorp verstrekk, naamlik sestig leerlinge en twee onderwysers.¹⁴³

In Oktober 1901 het Corbett tydens die derde inspekteurskonferensie bekendgemaak dat 'n "skoolgeldheffende" skool met 25 leerlinge op 9 Oktober in die ou Heidelberg Public School geopen het, nadat dit vir twee jaar gesluit was. Aangesien daar geen permanente hoof aangestel is nie, het hy twee onderwyseresse van die kampskool, naamlik mej. Ueckermann en Snyman, daarheen oorgeplaas.¹⁴⁴ Op 21 Februarie 1902 rapporteer *The Heidelberg News* dat genoemde skool besig was om geleidelik van 'n Nederlandssprekende in 'n Engelssprekende skool te verander. Terselfdertyd het die redaksie die vertroue uitgespreek dat die Engelssprekende ouers sou meewerk om die gedaantewisseling te voltooi deur hulle kinders daarheen te stuur.¹⁴⁵ 'n Week later het dieselfde koerant die styging van die leerlingstal tot 80 leerlinge gerapporteer, naamlik vyftig seuns en dertig dogters. Daar is ook berig oor die aanstelling van hoogs gekwalifiseerde personeel. As hoof is Alex Stephen, wat oor 'n meestersgraad van die Universiteit van Glasgow beskik het, aangestel. Een van die assistente, Arthur Stead, het 'n B.Sc.-graad aan die Universiteit van

¹⁴² *Ibid.*, vierde sessie, 16.08.1901, punt no. 1.

¹⁴³ TAB, Colonial Secretary, CS 5923/01, notule tweede inspekteurskonferensie eerste sessie, 17.09.1901, punt no. 1.

¹⁴⁴ TAB, Colonial Secretary, CS 4100/01, notule derde inspekteurskonferensie, oggendsessie, 14.10.1901, punt no. 1; *The Heidelberg News*, "Heidelberg Public School", 28.02.1902.

¹⁴⁵ *The Heidelberg News*, "It is said", 21.02.1902.

Victoria, Australië, behaal. Die ander assistent, mej. Snyman, was bekend aan die gemeenskap.

Die leerplan wat aan die skoolgeldheffende skole gevolg is, het al die gewone elementêre vakke asook naaldwerk, tekene, sang en dril ingesluit. Die bedoeling van hierdie skole was om die leerlinge vir die Kaapse Universiteitseksamens voor te berei. Onderrig het slegs in Engels geskied terwyl die ouers 'n taalkeuse van Nederlands of Engels ten opsigte van godsdiensonderrig kon uitoefen. In Februarie 1902 is die skoolgeld op die volgende bedrae per kwartaal, vooruitbetaalbaar, vasgestel: Standaard IV en hoër £1 10s en standaard III en laer 15s.¹⁴⁶

Uit gegewens later verskaf deur ds. Louw wil dit voorkom of die skoolgeldheffende skool hoofsaaklik die kinders van die “vooraanstaandes” van die dorp betrek het. Volgens Louw het hierdie groep meesal Engelse of Engelsgesindes ingesluit wat hulle kommandoplig ontduik het en liefs tuis wou bly om geld te maak.¹⁴⁷ Uit hierdie skool het die Engelse hoërskool op Heidelberg later ontwikkel.¹⁴⁸

Tweedens het ‘vrye’ skole (free schools) in al die vernaamste sentra langs die spoorlyn en verafgeleë plekke hulle verskyning gemaak. Die aard van die onderwys het, soos in die kampskole, aan die elementêre gegrens en selde verder as standaard III gestrek. Uit die inspekteursverslag van Mei 1902 blyk dit dat die meeste skoolgaande kinders op die Transvaalse platteland in die

¹⁴⁶ *Ibid.*, 28.02.1902.

¹⁴⁷ Dr. C.C. Momberg, privaatversameling, gegewens oor onderwys op Heidelberg soos verstrekk deur ds. A.J. Louw aan P. Joubert, hoof van die Volksskool Heidelberg, 20.03.1934, p. 3.

¹⁴⁸ A.E.F. Bosman, *Pro Deo et Patria*, p. 67.

substanderds en eerste twee standerds onderrig ontvang het.¹⁴⁹ Talle kinders van “refugees” het hierdie “vrye” dorpskole bygewoon. Die inspekteurs het ook bevind dat daar tussen die personeel van die “vrye” dorpskole en die kampskole geen wesentliche verskil bestaan nie; “both refugee teachers in receipt of rations and non-refugee teachers being employed in each case”.¹⁵⁰

Op Heidelberg het so ‘n “vrye” skool wat gratis onderwys aangebied het, op 3 Maart 1902 op erf no. 216 tot stand gekom. Die skool het onder die beheer van mej. De Beer wat van die kampskool af daarheen oorgeplaas is, begin. Meer as honderd dorpsleerlinge wat tot op genoemde datum die kampskool bygewoon het, sou voortaan hulle onderrig in die “vrye” skool ontvang, terwyl die kampskool slegs vir die kampkinders toeganklik was.¹⁵¹ As hoof is S.P. Chapman, wat sy opleiding aan die St. John’s College, Battersea, en die College of Preceptors, Londen, ontvang het, aangestel. Hy het reeds oor veertien jaar se onderwyservaring beskik en is spesiaal deur die Onderwysdepartement te White Hall in Londen na Transvaal gestuur.¹⁵² Vier personeellede het die onderrig van die leerlinge, van wie daar in April tussen 170 en 180 was, behartig.

The Heidelberg News het tydens sy besoek in April aan die skool bevind dat die Nederduitsch Hervormde Kerkgebou en die kelder in die NH of G Kerk (Klipkerk) bogenoemde getal leerlinge gehuisves het. In die Nederduitsch Hervormde Kerkgebou waar die hoër standerds (“upper section”) byeengekom het, het Chapman en ene mej. De Beer (voorletters nie beskikbaar nie) probeer om alles

¹⁴⁹ J. Chris Coetzee, *Onderwys in Transvaal, 1838-1937*, p. 74.

¹⁵⁰ TAB, Colonial Secretary, CS 5923/01, notule tweede inspekteurskonferensie, eerste sessie, 17.09.1901, punt no. 2.

¹⁵¹ Dr. C.C. Momberg, privaatversameling, brief J.H.F. Schraader aan dr. A.E.F. Bosman oor die halfeeufeesvierings van Volksskool Heidelberg, 12.10.1953; *The Heidelberg News*, “Heidelberg Public School”, 28.02.1902.

¹⁵² *The Heidelberg News*, “Local and general”, 28.03.1902.

gereed te maak sodat hulle kon begin werk. Die laer standerds (“lower section”) het in die kelder van die Klipkerk byeengekom, waar ene mej. Evers en ‘n mej. E. de Beer die leiding geneem het. In dié stadium het ‘n gebrek aan voorraad en lessenaars hierdie onderwysers in die uitvoering van hulle taak gekortwiek. Die skool sou egter die voorraad wat bestel is, met verloop van tyd ontvang.¹⁵³

Volgens Dönges het die “vrye” skool as die “poor school” bekend gestaan, aangesien hierdie skool meer op die arm kinders gerig was.¹⁵⁴ Schraader kon hom nie met hierdie benaming versoen nie. In sy skrywe aan Bosman bewoord hy dit soos volg: “Wat die Engelse ook al mag wees, en hoe hulle ons ook al verneder het, dink ek was hulle te diplomaties om van ‘n “poor school” te praat, want Engelse kinders het ook hierdie skool bygewoon.”¹⁵⁵

Met die vredesluiting aan die einde van Mei 1902 het die aantal “vrye” dorpskole in Transvaal op 33 te staan gekom. In hierdie skole het 6 062 leerlinge by 155 onderwysers onderrig ontvang. Daar was net dertien “skoolgeldheffende” skole met 1 395 leerlinge, met inbegrip van die skool op Heidelberg.¹⁵⁶ Die lae syfers van laasgenoemde moet in ‘n groot mate aan die benarde finansiële posisie van baie Boeregesinne toegeskryf word. ‘n Aansienlike hoeveelheid Afrikaners het voor die oorlog as gevolg van verskeie faktore verarm en dit het tydens die oorlog vererger. Die armblankevraagstuk het vergroot en in die dertigerjare van die twintigste eeu ‘n hoogtepunt bereik.

¹⁵³ *Ibid.*, “Our schools after the Easter holidays”, 11.04.1902.

¹⁵⁴ A.E.F. Bosman, *Pro Deo et Patria*, p. 32; dr. C.C. Momberg, privaatversameling, gegewens oor die onderwys soos verstrek deur ds. A.J. Louw aan P. Joubert, hoof van Volksskool Heidelberg, 20.03.1934.

¹⁵⁵ Dr. C.C. Momberg, privaatversameling, brief J.H.F. Schraader aan dr. A.E.F. Bosman oor die halfeeufeesvierings van Volksskool Heidelberg, 12.10.1953, p. 3.

¹⁵⁶ J. Chris Coetzee, *Onderwys in Transvaal, 1838-1937*, pp. 74-75.

Derdens het Sargant se onderwysbeleid vir kampskole spoedig vrugte afgewerp. Een van die suksesse tydens die kampskoolperiode op Heidelberg is sekerlik die instelling van 'n aandskool vir volwassenes. Die bywoning was spoedig uitstekend. Tydens die inspekteurskonferensie op 16 Augustus 1901 het Corbett oor die waarde van die aandskool gerapporteer. Ongeveer 35 volwassenes, waaronder ook grysaards, het die skool bygewoon. Hierdie mense se gretigheid om Engels aan te leer, het hom heeltemal verras. Aan die ander kant het Corbett kennis gedra van persone in sy streek, soos militêre klerke, doeaneamptenare en andere, se begeerte om Nederlands aan te leer. Hy het reeds met so 'n skool begin, maar militêre regulasies wat mense na 17:00 tot hulle huise beperk het, het sy pogings laat skipbreuk ly. Aangesien die vergadering geen besware teen Corbett se poging geopper het nie, het Sargant sy goedkeuring daarvoor verleen. Volgens hom was daar geen rede waarom sulke klasse nie konsekwent onder militêre regulasies kon voortgaan nie.¹⁵⁷

Vierdens het daar benewens die Heidelbergse kampskool ook ander skole op die dorp bestaan wat nie so algemeen bekend in 1902 is nie. *The Heidelberg News* het tydens sy besoek aan die skole op Heidelberg in April ook privaatskole ontdek wat onderrig aan leerlinge verskaf het. Die skool van Madame Pohl het in die Waverley Hotel onderrig aan ongeveer dertig leerlinge gebied. 'n Musiekonderwyseres sou spoedig aansluit om aan begaafde musiekleerlinge leiding te gee. Terwyl die verslaggewers op pad na die kampskool was, het hulle aangedoen by die woonhuis van Leonard de Beer, nog 'n skool waar 25 leerlinge onderrig by ene mevrou De Beer, 'n Engelse dame wat oor genoegsame onderwyservaring beskik het, ontvang het. Dit was opvallend om die vrolike gesiggies van die leerlinge wat angstig gelyk het om met die werk te begin, te aanskou. Na die besoek aan die kampskool het hulle van nog twee privaatskole verneem wat onderrig verskaf het naamlik "Miss Doig's School" met dertien

¹⁵⁷ TAB, Colonial Secretary, CS 4100/01, notule, eerste inspekteurskonferensie, oggendsessie, 16.08.1901, punt no. 4.

leerlinge en “Miss Bantjes’ School” met dertig leerlinge.¹⁵⁸ Aan die einde van April het nog ‘n privaatskool ontstaan toe Miss Just eindelijk uit Engeland haar opwagting op die dorp gemaak het. Sy het onmiddellik haar eie privaatskool, bekend as “Miss Just’s School”, met veertien leerlinge begin.¹⁵⁹

The Heidelberg News verstrek aan die einde van sy berig oor die besoek aan die skole op Heidelberg belangrike syfers oor die getal blanke leerlinge op skool. Hiervolgens het die leerlingtal op meer as 1 100 te staan gekom, van wie oor die 900 gratis onderwys op die Britse Regering se onkoste ontvang het. Verder toon die syfers dat ongeveer 750 leerlinge in die kampskool onderrig ontvang het, terwyl die res daaglik by die Public School, die Free School en die privaatskole skoolgegaan het.¹⁶⁰

Vyfdens het die onderwysowerhede nie van hulle verantwoordelikheid ten opsigte van weeskinders wat die kampskole ook bygewoon het, probeer wegstroom nie. Die inspekteur van burgerkampe, C.E.W. Sands, het in sy verslag van Maart 1902 oor die kamp op Heidelberg die dringende oprigting van ‘n weeshuis onder die aandag van die owerhede gebring.¹⁶¹ Sargant het besef dat die onderwysowerhede nie hulle verantwoordelikheid ten opsigte van weeskinders in die kampskole kon ontduik nie. Op 23 April 1902 het hy in ‘n skrywe aan die Transvaalse administrasie sy voorstelle in verband hiermee uiteengesit. Terwyl die weeskinders steeds in die kampe gewoon het, het hy voorgestel dat almal tot met die ouderdom van 16 jaar onder die direkte sorg van die staat sou val. Indien die getal weeskinders in ‘n kamp meer as tien beloop

¹⁵⁸ *The Heidelberg News*, “Our schools – after the Easter Holidays”, 11.04.1902.

¹⁵⁹ *Ibid.*, “Miss Doig’s School”, 02.05.1902.

¹⁶⁰ *Ibid.*, “Our schools – after the Easter Holidays”, 11.04.1902.

¹⁶¹ F.C. Symington, “Die konsentrasiekampskele in die Transvaal en die Oranje Vrystaat”, in *Historiese Studies*, 5(1), Maart 1944, p. 39. Symington verwys na rapport van C.E.W. Sands, Maart 1902.

waarvoor die Regering verantwoordelikheid aanvaar het, sou 'n tydelike weeshuis opgerig word. In so 'n tehuis sou 'n matrone vir die versorging van die weeskinders verantwoordelik wees. So 'n matrone moes, waar moontlik, oor ervaring ten opsigte van onderwys en verpleging beskik. In die geval van die sluiting van die kampe na die beëindiging van die oorlog sou die weeskinders nie in een groot weeshuis gehuisves word nie, maar in kothuise (cottage homes) in groepies van ongeveer vyftien. Alle weeshuise sou, indien moontlik, kontak met die dorpskole behou.¹⁶²

Deur die onvermoeide ywer van ds. Louw van Heidelberg is daarin geslaag om ses “wees-inrigtinge” in die Vrystaat en tien in die Transvaal tot stand te bring.¹⁶³ 'n Gemeentelid van die NH of G Kerk op Heidelberg, Cornelis Meyer, het sy Sondaghuis en later nog 'n huis tot die beskikking van ongeveer 22 weeskinders gestel. Louw het nie kans gesien om hierdie weeskinders, wie se ouers na sy mening die hoogste prys vir hulle vryheid betaal het, na 'n Engelse skool te stuur nie. Gevolglik het mej. Anna Basson uit die Paarl ingewillig om hulle onderrig te behartig terwyl 'n weduwee, mev. Ockert Spruyt, as 'n sorgsame huismoeder na die behoeftes van die weeskinders sou omsien. Onder die Klipkerk in die donkerkamer, bekend as “die grot”, het die weesskooltjie in 1903 geopen. Onmiddellik het ook ander kinders toegang tot die skool gesoek. Hieruit het later die stigting van die Volksskool op Heidelberg gevolg.¹⁶⁴ Louw het hierdie weeskinders tydens die “Boeren Vergadering” op 2 Julie 1903, wat deur onder

¹⁶² TAB, FK 957, CO 291/39, volume 3 1902, minute by the Director of Education to the acting Secretary of the Transvaal Administration, 23.04.1902, pp. 370-373.

¹⁶³ TAB, Leydsargief 198(1), *De Zuid-Afrikaan*, “De Boeren-weezen”, 23.12.1902, p. 6.

¹⁶⁴ Dr. C.C. Momberg, privaatversameling, gegewens oor onderwys op Heidelberg soos verstrekk deur ds. A.J. Louw aan P. Joubert hoof van die Volksskool, 20.03.1934.

andere genl. Louis Botha en Emily Hobhouse bygewoon is, aan die gehoor voorgestel.¹⁶⁵

Kort nadat die inskrywings in die kampskele in Mei 1902 'n hoogtepunt bereik het, het 'n daling in die leerlingtal gevolg wat deur vredesluiting op die 31ste voorafgegaan is. Hierdie daling het Heidelberg ook getref. In die daaropvolgende kampverslae rapporteer die kampsuperintendent, A.A. Allison, en die senior mediese offisier, dr. A. Strange, oor die dalende getalle in die skool en oor die goeie gesondheid van die leerlinge.¹⁶⁶ Intussen het die getalle in die kamp so gedaal dat Allison oor geen ander keuse beskik het as om die kamp op 12 November te sluit nie. Die oorblywende leerlinge is na die dorpskool oorgeplaas.¹⁶⁷

Terwyl die leerlinggetalle in die kampskele na die vredesluiting vinnig verminder het, het die Transvaalse Onderwysdepartement dit beoog om "wykskele" in die landelike gebiede tot stand te bring. Gevolglik is plaaslike onderwysers twee-twee daarheen gestuur. Leerlinge wat nie binne loopafstand van die skool gewoon het nie, sou met kapkarre wat die Onderwysdepartement voorsien het, heen en weer vervoer word.¹⁶⁸ Op dié manier het die Onderwysdepartement die onderwys na die kinders in die landelike gebiede gebring en verseker dat hy die goeie werk van die kampskele voortsit.

¹⁶⁵ TAB, Leydsargief 200(4) 1903, *De Volkstem*, "De Heidelberg Byeenkomst", 04.07.1903, p. 21.

¹⁶⁶ TAB, DBC 14, maandelikse verslae oor kamp te Heidelberg, Oktober 1902, superintendent p. 1, mediese offisier p. 2.

¹⁶⁷ TAB, DBC 13, maandelikse verslag deur superintendent oor kamp te Heidelberg, November 1902, p. 1.

¹⁶⁸ *The Heidelberg News*, "Local and general", 24.07.1902.

Soos reeds genoem, het die totstandkoming van die weesskool op Heidelberg die stigting van die Volksskool voorafgegaan. Met vredesluiting in 1902 het Milner reeds al die gesubsidieerde skole, voorheen onder beheer van die Afrikaanssprekende gemeenskap, waarin volgens die transportakte slegs Nederlands as medium van onderrig gegeld het, by wyse van proklamasie op die naam van die Direkteur van Onderwys oorgedra. Hieroor het veral die Afrikaners op Heidelberg ongelukkig gevoel. Bosman bewoord hierdie ontnugtering soos volg: “Dit wat sedert 1868 met groot toewyding en offervaardigheid in belang van die Afrikaanse kind van Heidelberg op Onderwysgebied opgebou is, is deur die oorlog met ‘n enkele proklamasie vernietig.” Hierna het talle mislukte pogings van die gemeenskap gevolg om die Public School terug te wen. Die naoorlogse ekonomiese druk waaronder die inwoners van die twee voormalige Republieke gebuk gegaan het, het nie hulle idealisme ten opsigte van volkseie Christelike onderwys gedemp nie. Die Regering se herhaalde weiering om skole tot stand te bring waar die “volksbegeerte” erkenning geniet, het tot gevolg gehad dat vrye Christelike skole spoedig die lig gesien het. Ook op Heidelberg het die gedagte spontaan ontstaan om so ‘n skool, gegrond op Christelik nasionale beginsels, te stig.¹⁶⁹ Die voorgenome stigting van die Volksskool op die dorp kan ook aan die taalklousule in die Vrede van Vereeniging toegeskryf word. Dit het bepaal dat “... the Dutch language shall be taught in the public schools of the Transvaal and of the Orange River Colony where the parents of children demand it ...”¹⁷⁰ Die Onderwyswet, ordonnansie no. 7 van 1903, het dit bevestig en die onderrig van Nederlands as vak op drie uur per week vasgestel.¹⁷¹ In die praktyk het dit beteken dat slegs Engels die amptelike medium van onderrig in die staatskole sou wees.

¹⁶⁹ A.E.F. Bosman, *Pro Deo et Patria*, pp. 31-33.

¹⁷⁰ L.S. Amery, *The Times history of the war in South Africa, 1900-1902*, VI, p. 598.

¹⁷¹ A.A. van der Merwe, *Transvaalse Onderwysdepartement, 1876-1976*, p. 50.

Die Heidelbergers kon hulle nie hiermee vereenselwig nie. Op die Boerevergadering wat op 2 Julie 1903 op die dorp gehou is, het genl. Louis Botha die inwoners se gevoel verwoord. Die Afrikanerouers sou eerstens nie 'n opvoedkundige stelsel toelaat wat hulle nie goedgekeur het nie en tweedens sou hulle kinders ook nie die “vrye” goewermentskole bywoon waar Nederlands as 'n vreemde taal beskou word nie. Daarop het die vergadering die regering eenparig versoek om aan Nederlands in Suid-Afrika dieselfde status as Frans in Kanada toe te ken en dit nie in die skole of ander openbare instellings as 'n vreemde taal te behandel nie.¹⁷²

Die Heidelbergers het die onderwys en die taalkwessie verder gevoer en ongeveer drie weke later op 24 Julie 1903 'n openbare vergadering in die kelder van die Klipkerk onder die voorsitterskap van Louw en Dönges as sekretaris bygewoon. Die vergadering het 'n besluit aanvaar om 'n Volksskool waarin kinders van Nederlandssprekende ouers onderrig in hulle eie taal sou ontvang, te begin.¹⁷³ Terselfdertyd is 'n nuwe skoolkommissie gekies met Louw as voorsitter, di. J. Van Belkum en W.J. de Klerk, genl. P.R. Viljoen en andere. Die skoolkommissie het 'n huishoudelike reglement van 28 artikels vir die nuutgestigte skool opgestel. Van die belangrikste artikels handel oor gelyke regte aan beide tale, die aanstelling en afdanking van onderwysers en vereistes waaraan onderwysers ten opsigte van Christelike beginsels, sedelike gedrag en kwalifikasies moes voldoen. Die algemene bepaling in die Reglement bewoord die doel van die skool soos volg: “Het doel der school zal zijn de kinderen van

¹⁷² TAB, Leydsargief, 209(1), South African Press Bureau, “The Great Boer Meeting at Heidelberg”, ongedateerd; P.H. Zietsman, *Die taal is gans die volk*, pp. 151-152.

¹⁷³ *The Heidelberg News*, “Heidelberg Volks-School – Public meeting on Saturday evening”, 31.07.1903.

ons volk op te voeden in Afrikaanschen zin, volgens Christelĳk beginselen. Deze beginselen steunen op de belofte des Doops, door de ouders afgelegd.”¹⁷⁴

Bosman is daarvan oortuig dat, met die totstandkoming van die Volksskool naas die Public School op Heidelberg en die onderrig in die twee afsonderlike skole wat voortaan onderskeidelik in Nederlands en Engels sou geskied, die twis en onmin van die laaste kwart van die negentiende eeu oor die taalmedium in die vergetelheid verdwyn het.¹⁷⁵ Bosman was ietwat optimisties daarvan oortuig.

The Heidelberg News, wat die pro-Britse element op Heidelberg verteenwoordig het, het hom in sy hoofberig van 13 November 1903 nie met die stigting van die Volksskool vereenselwig nie. Kort na die stigting van CNO-skole het ‘n Pretoriase dagblad die hoop uitgespreek dat ‘n vereniging tussen die goewermentskole en genoemde skole tot stand sou kom. Volgens *The Heidelberg News* sou sommige van die Heidelbergers wat groot belangstelling in die Volksskool getoon het, so ‘n vereniging verwelkom, omdat die onderhoud van die CNO-skole sonder staatsondersteuning ‘n groot ekonomies las op die gemeenskap sou plaas. Selfs die bestaan van so ‘n skool op Heidelberg kon die “public schools” verhinder om van so ‘n “thoroughly national character as was desirable” te wees. Volgens die redakteur was die omstandighede toentertyd van so ‘n aard “to cause the rising generation to grow up as separate as if they had been citizens of two distinct countries.” Hierdie optrede sou vervreemding tussen Afrikaanse en Engelse skoolseuns veroorsaak. Die redaksie het hulle kommer oor die toekoms van die land met hulle lesers gedeel deur te vra: “What could be worse for the future of the country than this fostering of antagonism and aloofness?” Dit was juis hierdie gees van afsydigheid wat samewerking in die geval van skole verhinder het. Aan die einde van die berig is die redakteur hoopvol dat, ter wille van die land en die toekoms van hulle kinders, hierdie “verderflike suurdeeg” gou sou bederf en dat

¹⁷⁴ A.E.F. Bosman, *Pro Deo et Patria*, p. 35.

¹⁷⁵ *Ibid.*, p. 67.

die gesonder oordeel, ware patriotisme en groter menslikheid van diegene wat die hand van vriendskap oor die golf van verdeeldheid uitgereik het, weldra sou seëvier.¹⁷⁶

Aangesien die Volksskool aanvanklik oor geen onderriglokale beskik het nie, het die Klipkerk en die NH Kerk hulle onderskeie kerkgeboue vir onderrig beskikbaar gestel. In die Klipkerk het die kelder, sykamers en die konsistorie as klaskamers gedien terwyl die Van Belkumsaal van die NH Kerk deur gordyne in drie klaskamers verdeel is. Die aand met die stigting van die Volksskool het die nuutverkose skoolkommissie Dönges genader met die oog op die hoofskap. Dönges was die regte man op die regte tyd. Hy kon die leiding neem “ooreenkomstig die uitgesproke behoeftes aan ‘n Volksskool op Christelike-nasionale grondslag”.¹⁷⁷

Die Afrikaners se weiering om in Mei 1902 die nederlaag teen Brittanje gelate te aanvaar, het veroorsaak dat hulle die gedagte van Christelik Nasionale Onderwys as wapen teen die denasionaliseringsbeleid van die oorwinnaars ingespan het. Die beginsels van CNO het nog vir jare nadat die CNO-skole se bestaan in 1907 beëindig is, bewustelik of onbewustelik in die skoollokale van die Afrikaanse opvoeder inslag gevind.¹⁷⁸

Om reg aan die kortstondige vooroorlogse onderwysbeleid van die ZAR en dié van die Britse owerhede tydens en na die oorlog te laat geskied, moet daar na die uitwerking van albei hierdie beleide op die verdere verloop van die onderwys, nie net op Heidelberg nie, maar ook op die hele Suid-Afrika, gekyk word.

¹⁷⁶ *The Heidelberg News*, hoofberig, 13.11.1903.

¹⁷⁷ A.E.F. Bosman, *Pro Deo et Patria*, p. 35.

¹⁷⁸ S.S. Barnard, *Blanke onderwys in Transvaal in histories-pedagogiese perspektief*, pp. 111-112.

Hiermee saam moet die waarde van die Britse onderwysbeleid in die naoorlogse jare op politieke, opvoedkundige en maatskaplike gebied na behore geskat word.

Op politieke gebied het Milner die onderwys benut om die Afrikanerkind se gedagtegang meer Engels te oriënteer. Indien hy daarin wou slaag, moes die Britse element in Suid-Afrika versterk en vergroot word. Gevolglik het hy op die Transvaalkolonie met sy rykdomme gekonsentreer, omdat 'n ekonomiese opbloei onder 'n effektiewe regering daar tot 'n groot toename in die Britse bevolking op die Witwatersrand kon lei. 'n Sterk Britse teenwoordigheid, skole en die uitbreiding van die Britse taal sou die verspreiding van Britse invloede en vooruitstrewende idees op die platteland bevorder. Hieroor stel hy dit onomwonde in Desember 1901 soos volg: "Next to the composition of the population, the thing which matters most is its education. In the agricultural parts of the Cape Colony, this needs to be completely overhauled ... In the new colonies the case will be easier to deal with, provided we make English the language of all higher education. Dutch should only be used to teach English, and English to teach everything else. Language is important, but the tone and spirit of the teaching conveyed in it is even more important."¹⁷⁹

Sy opvoedkundige beleid was daarop gemik om die proses van denasionalisering van die Afrikaanssprekendes voort te sit. Met 'n oordrewe chauvinistiese benadering wat aan jingoïsme gegrens het, wou hy deur die ophemeling van Engels as wêreld- en kultuurtaal en die minagting van die Afrikaner se taal en kultuur die Engelse taal tot die "uitsluitlike beskawingstaal van Suid-Afrika" verhef.¹⁸⁰ Om hierin te slaag, moes die klem op Engels as die amptelike landstaal en oorheersende taalmedium in die onderwys val om die Afrikanerkind vir die Britse taal en kultuur te wen. Die CNO-skole, wat in reaksie

¹⁷⁹ P.H. Zietsman, *Die taal is gans die volk*, p. 23.

¹⁸⁰ Paul Zietsman, "Die konsentrasiekampskole – ligbakens in die duisternis", in Fransjohan Pretorius (red.), *Verskroeiende aarde*, p. 93.

op Milner se verengelsingsbeleid gestig is, het hom egter na sy vertrek uit Suid-Afrika in 1905 oorleef. Op die vooraand van Milner se vertrek uit Suid-Afrika was sy beleid “under direct political attack both in South Africa and in Britain.”¹⁸¹

Op maatskaplike gebied was talle Afrikaanssprekende ouers, nie net op Heidelberg nie, maar oor die hele Transvaal, bewus van die groot agterstand wat hulle kinders ten opsigte van intellektuele ontwikkeling op skool moes inhaal. Vele ouers op dié dorp het voor die oorlog al groot waarde aan die onderrig van hulle kinders geheg. *The Heidelberg News* het sonder om enigsins afbrekend te wees, in sy redaksionele kommentaar aan die begin van 1899 geskryf dat veral die Transvaalse Boere ‘n groot behoefte aan onderwys ondervind het. Dit het nie alleen betrekking op die individu nie, maar ook op die res van hul volksgenote gehad om in die kompetisie tussen die ou ingesetenes en die nuwe aankomelinge van oorsee of ouer kolonies, wat daagliks in intensiteit toegeneem het, enige inspraak te hê. Die redaksie het goeie opleiding vir die kinders van die Transvaalse burgers as so belangrik beskou dat hulle gevrees het dat die kinders daarsonder vinnig sou uitvind dat hulle deur die pen oorwin is, “which is said to be mightier than the sword ...”¹⁸² Die Afrikaanssprekende ouers op Heidelberg was bewus van die hoë vlak van intellektuele ontwikkeling wat die kinders van Engelssprekende ouers reeds bereik het, en wou hulle kinders deur volgehoue onderrig ook ophef sodat hulle as geskoolde volwassenes hul regmatige plek in die samelewing kon volstaan.

Die jong Transvaalse Onderwysdepartement het hom nie laat afskrik deur hierdie moeilike taak om die agterstand wat die Transvaalse jeug op akademiese gebied beleef het, met verloop van tyd uit te wis nie. In ‘n betreklike kort tydperk het hierdie departement met sy vaartbelynde onderwysbeleid sommige van die agterstande gedeeltelik uitgewis en gehelp om die onderrig op Heidelberg meer

¹⁸¹ W.K. Hancock, *Smuts 1. The sanguine years, 1870-1919*, pp. 178-179.

¹⁸² *The Heidelberg News*, redaksionele kommentaar, 06.01.1899.

toeganklik vir albei taalgroepe te maak. Daarvan getuig onder andere die bykomende tyd wat Dönges op die weeklikse rooster vir die aanleer van Engels ingeruim het.

Sestien jaar na die einde van die oorlog het Dönges en Bonsma op 'n onderwyskonferensie in 1918 hul waardering vir die ZAR se onderwysbeleid betoon: "... als wij terugdenken aan onze oude ZAR onderwijsdagen dan zeggen we... het was 'n genot om onderwijzer te zijn en mee te werken aan de opbouw van 'n jonge, krachtige natie."¹⁸³

Reeds voor die val van die twee Republieke in 1902 het die Britse militêre owerheid albei van hulle se onderwysbeleid beëindig en met 'n eksklusief Britse stelsel vervang waarin geen sweem van die vroeëre Republikeinse onderwysbeleid, sy amptenare en skoolinspekteurs oorgebly het nie.¹⁸⁴

In die kort bestaan van die kampskole – ongeveer dertien maande – het Sargant en sy span aan die onderwysstelsel in Suid-Afrika 'n nuwe gedaante gegee. As die primitiewe toestande, onder andere oorvol lokale, waarin die onderrig geskied het, die geweldige eise wat aan die onderwysers gestel is en die skolastiese vordering van die leerlinge wat nie verder as die laer standerds gestrek het nie, in aanmerking geneem word, is die sukses wat behaal is, absoluut merkwaardig.

The Times history of the war in South Africa, 1899-1902, VI, skryf dat van die kampkinders, wat nooit vantevore skoolgegaan het nie, in die kampskool vir die eerste keer met 'n nuwe wêreld waarin hulle nuuskierigheid geprikkel is, kennis gemaak het. Hierdie bron voeg by dat "to most of the children the life in the camps represented a degree of interest and happiness which they had never

¹⁸³ T.A. Dönges en K. Bonsma, "Het lager onderwijs onder de ZAR", *Gedenkboek*, April 1918, p. 71.

¹⁸⁴ E.G. Malherbe, *Education in South Africa, 1652-1922*, p. 315.

known before and which could not fail to leave a permanent impression on their characters”.¹⁸⁵ Alhoewel geen bronne aan Afrikaanse kant hierdie stelling van die *Times history* onderskryf nie, blyk dit tog ‘n aanneemlike stelling te wees.

Ten spyte van vele tekortkominge in die kamponderwys het daar tog veel goeds tot stand gekom. Nie net is die weg vir Sargant en sy medewerkers gebaan om met ‘n meer gestruktureerde onderwysbeleid vorendag te kom nie, maar ook is die grondslag vir toekomstige akademiese vordering by talle kampkinders gelê.

Indien die Britse opvoedkundige beleid in die kampskele na ‘n eeu van ontwikkeling op onderwysgebied weer in oënskou geneem word, ontstaan die vraag of die Britse opvoedkundiges deur onderrig en optrede in so ‘n kort tydjie die kampkinders tot die aanname van ‘n Britse wêreld- en lewensbeskouing kon beïnvloed. Hierop het die Transvaalse Onderwysdepartement in ‘n verslag in Desember 1902 bevestigend beantwoord. Volgens die verslag het die Britse skoolhoofde en onderwyseresse die algehele standaard van dié skole verhoog. Die moderne metodes wat hulle gebruik het, was veral in die leerlinge se vordering in Engels merkbaar.¹⁸⁶ Volgens F.C. Symington, wat in die 1940's oor die kampskele geskryf het, het die Britse onderwysowerhede grootliks in hulle doel geslaag om “by die Boerekind ‘n gevoel van lojaliteit aan en simpatie vir Engels en die Engelse kultuur te laat posvat.” In hierdie verband moes veral die aandeel van die Britse onderwyseresse, wat ‘n verfynende invloed op die leerlinge in die kampskele uitgeoefen het, nie geringskat word nie.¹⁸⁷ M.A. Basson sluit in 1950 in sy proefskrif: “Die Britse invloed in die Transvaalse skole,

¹⁸⁵ L.S. Amery, *The Times history of the war in South Africa, 1899-1902*, VI, p. 36.

¹⁸⁶ P.H. Zietsman, *Die taal is gans die volk*, p. 33. Zietsman verwys na Britse Blouboeke, Cd 1551, “Education Report, Jan.-Dec. 1902”, p. 133.

¹⁸⁷ F.C. Symington, “Die konsentrasiekampskele in die Transvaal en die Oranje Vrystaat”, in *Historiese Studies*, 5(1), Maart 1944, p. 66.

1836-1907”, by Symington aan deur aan te toon dat daar sedert die aankoms van die Britse onderwysers aansienlike vordering met die aanleer van Engels gemaak is.¹⁸⁸

Daarenteen het J.C. Otto, outeur van *Die Konsentrasiekampe*, met sy patriotiese inslag ‘n ander siening. Die poging van die Britse owerhede om die verengelsing van die leerlinge in die kampskele deur te voer, het nie geslaag nie. ‘n Kort tydfaktor en die verbittering oor hulle wedervaringe van die kampele wat verhoed het dat hulle “die Britse propaganda as soetkoek verorber”, was volgens Otto die redes waarom verengelsing misluk het. Anders as Symington, maak Otto die gevolgtrekking dat “die Britse konsentrasiekampskele ... die doel waarmee hulle ingestel is, naamlik om die Boerekind te verengels, volkome gemis [het].” Die belangrikste waarde van die kampskele was volgens Otto om die leerlinge sinvol besig te hou, anders sou hulle betreklik ledig gebly het.¹⁸⁹

Uit die Britse kampverslae blyk dit dat die kampeleerlinge, veral op Heidelberg, hierdie Engelse invloed met ope arms verwelkom het. In werklikheid was hierdie ingevoerde Britse onderwysers nie vir lank genoeg aan die kampskele verbonde om die leerlinge werklik suksesvol ten gunste van Brittanje te beïnvloed nie. Die meeste van die ingevoerde Britse onderwysers wat tussen Januarie en Augustus 1902 in Suid-Afrika aangekom het, was net vir ongeveer ‘n kwartaal aan die kampskele voor die beëindiging van die oorlog op 31 Mei verbonde.¹⁹⁰

Basson vat die waarde van die kampskele soos volg treffend saam: “Deur die kampskeleonderwys is die grondslae van ‘n hegte Britse onderwysstelsel in

¹⁸⁸ M.A. Basson, “Die Britse invloed in die Transvaalse onderwys, 1836-1907”, deel 2, p. 307, D.Ed.-proefskrif, Universiteit van Pretoria, 1950.

¹⁸⁹ J.C. Otto, *Die konsentrasiekampe*, p. 154.

¹⁹⁰ Paul Zietsman, “Die konsentrasiekampskele – ligbakens in die duisternis”, in Fransjohan Pretorius (red.), *Verskroeiende aarde*, p. 107.

Transvaal gelê. Ofskoon die oorlogsomstandighede die natuurlike ontwikkeling van die onderwys ontwig het, het dit aan die anderkant vir die Britse bewind die gulde geleentheid geskep om sy groot anglisasieprogram na eie outokratiese goeddunke te bewerkstellig. Dit was nie 'n stelsel wat bedoel was om by die behoeftes van die volk aan te pas nie, maar 'n stelsel waarby die volk noodgedwonge verplig was om homself aan te pas. Op hierdie grondslag sou daar in die toekoms voortgebou word.”¹⁹¹

Die Afrikanervolk het hom hierby aangepas. In die tydperk na Mei 1902 het talle Boereouers en Boerekinders die uitdaging om bo die haglike naoorlogse toestande op ekonomiese en maatskaplike gebied uit te styg, aanvaar. Skoolgeleerdheid sou voortaan die wapen wees waarmee hulle hul toekoms verseker. Talle van die onopgeleide onderwyseresse in die kampskole wat in baie gevalle slegs standerd ses geslaag het, het die kans aangegryp om hulle kwalifikasies te verbeter. Tydens die kampskoolperiode het hulle in moeilike omstandighede, maar onder die bekwame en simpatieke leiding van toegewyde hoofde en skoolinspekteurs, waardevolle ervaring oor die onderwys in die praktyk opgedoen. Gewapen hiermee kon hulle as ingeskrewe onderwysstudente aan die normaalkolleges, onder andere Heidelberg, ook die teoretiese kennis aanleer en 'n onderwysdiploma verwerf. ¹⁹²

Milner het in die uitvoering van sy naoorlogse verengelsingsbeleid baie Boereouers se voorneme om nie in die weg van hulle kinders se onderwysbelange te staan nie, verkeerd vertolk. Beïndruk met die Boerekinders se gretigheid en hulle ouers se aandrang dat hulle Engels moes leer, het hy nie met hulle bitterheid oor die sinnelose oorlogsverwoesting, die onbeskryflike leed in die konsentrasiekampe en die sterkerwordende nasionale gevoel rekening

¹⁹¹ M.A. Basson, “Die Britse invloed in die Transvaalse onderwys, 1836-1937” deel 2, p. 311, D.Ed.-proefskrif, Universiteit van Pretoria, 1950.

¹⁹² *Ibid.*, p. 107.

gehou nie. Milner het met sy naoorlogse verengelsing van die onderwys hom die wrewel van die Afrikaner op die hals gehaal. Hierteen het verset gevolg, wat tot die stigting van die CNO-skole gelei het.¹⁹³ Dit het onder meer op die stigting van die Volksskool op Heidelberg uitgeloop. Uit die Volksskool het die Hoër Volksskool (1915) en die Heidelbergse Onderwyskollege (1905) ontwikkel, wat hierdie dorp tot 'n belangrike onderwysentrum verhef het.¹⁹⁴ Dit het Heidelberg gebly tot met die sluiting van die Onderwyskollege aan die einde van 1967 en die oornamen van die geboue deur die Suid-Afrikaanse Weermag vroeg in 1968.¹⁹⁵

Die naoorlogse onderwys kon, deur die verskille tussen die twee blanke taalgroepe te oorbrug, gehelp het om samewerking en eenwording te bevorder. Dit het nie gebeur nie en die verskille tussen die twee taalgroepe het na die totstandkoming van die Unie van Suid-Afrika op 31 Mei 1910 steeds bestaan. Die beleid van versoening of konsiliasie wat deur die Eerste Minister, genl. Louis Botha, gevolg is, het misluk en politieke verskille onder die Afrikaners veroorsaak. Volgens dié beleid moes die Afrikaners die Engelse vir hulle optrede tydens die oorlog vergewe en vergeet dat so 'n oorlog ooit plaasgevind het. Die twee taalgroepe moes tot één ware Suid-Afrikaanse nasie saamsmelt. Botha het die Afrikaners met sy beleid van hom vervreem. Oorbrugging tussen die twee taalgroepe het nie in die twintigste eeu geslaag nie en die twee taalgroepe het apart van mekaar op afsonderlike skoolterreine hulle gang gegaan. Taal- en kulturele verskille het die samesmelting van die twee groepe verhinder.

¹⁹³ *Ibid.*, pp. 107-108.

¹⁹⁴ A.E.F. Bosman, *Pro Deo et Patria*, pp. 55, 43.

¹⁹⁵ *Ibid.*, pp. 52-53.